

ISSN: 3023-431X

Bitlis Eren Üniversitesi **EREN Dergisi**

Cilt: 3 Yıl: 3 Sayı: 4 - Haziran 2024

Editör
Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ

Bitlis Eren Üniversitesi EREN Dergisi,

Cilt: 3 Sayı: 4, Haziran 2024

Dergimizin bu sayısı, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu tarafından 8-10 Mayıs 2024 tarihleri arasında "Cumhuriyetimizin 100. Yılında Sosyal Bilimlerin Dünü, Bugünü ve Yarını" temasıyla gerçekleştirilen II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (USBK'2024) kapsamında Kongre Özel Sayısı olarak yayınlanmıştır. Destek veren tüm akademisyenlere teşekkür ederiz.

EDİTÖR

Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ

EREN DERGİSİ 7 ULUSLARARASI VE 1 ULUSAL İNDEKSTE TARANMAYA BAŞLAMIŞTIR.

1. ERIH PLUS

2. SINDEXS

3. EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX (ESJI)

4. DIRECTORY OF RESEARCH JOURNALS INDEXING (DRJI)

5. RESEARCHBIB

6. ROAD

7. INDEX COPERNICUS

8. TÜRKİYE KAYNAKÇASI

Publisher/Yayıncı

Bitlis Eren Üniversitesi Rektörü: Prof. Dr. Necmettin ELMASTAŞ

Editor/Editör: Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ

Co-Editor/ Editör Yardımcısı

Arş. Gör. Sait Emre ÇİFTÇİ, Arş. Gör. Ümit Buğrahan ÖZCAN

Section Editors/Alan Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Büşra KARASU

Dr. Öğr. Üyesi İrem Ceren DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Mahir KARACAR

Arş. Gör. Dr. Hasan Ali ÇAKMAK

Arş. Gör. Eda DEMİR

Arş. Gör. Dilber ALTIN YILDIZ

Arş. Gör. Sait Emre ÇİFTÇİ

Arş. Gör. Ümit Buğrahan ÖZCAN

Arş. Gör. Adem BULUT

Arş. Gör. Çiğdem CENGİZ

Arş. Gör. Damla TORUN ÖNGAY

Arş. Gör. Cebail YEŞİLÇAY

Arş. Gör. Yunus KIRAYİT

Arş. Gör. Eyüp BOZKURT

Arş. Gör. Kübra TEMİZ ARSLAN

Publishing Committee/Yayın Kurulu

Doç. Dr. Şener Şükrü YİĞİTLER

Doç. Dr. Adem PALABIYIK

Doç. Dr. Emrullah ŞEKER

Dr. Öğr. Üyesi Samet KALECİK

Credential Committee/ Danışma Kurulu

Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ
Prof. Dr. Ayşe CANATAN
Prof. Dr. Erhan AYDIN
Prof. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ
Prof. Dr. İlker AYDIN
Prof. Dr. Hülya BOYANA
Prof. Dr. Mustafa UYAR
Prof. Dr. Hasan BOYNUKARA
Prof. Dr. Bülent Cercis TANRITANIR
Prof. Dr. Ahmet İÇLİ
Prof. Dr. Nursen ÖZKUL FINDIK
Prof. Dr. Mehmet KUTALMIŞ
Prof. Dr. Mehmet Emin ULUDAĞ
Prof. Dr. Aygöl SÜEL
Prof. Dr. Abdülmecit CANATAK
Prof. Dr. Fatih SAKALLI
Prof. Dr. Akif ASLAN
Prof. Dr. Turgut YİĞİT
Prof. Dr. Esmâ REYHAN
Prof. Dr. Tahirhan AYDIN
Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ
Prof. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP
Prof. Dr. Muhsin MACİT
Prof. Dr. Cevat ÖZYURT
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK
Prof. Dr. Linus JUNG
Prof. Dr. Ignacio LOPEZ SAKO
Prof. Dr. Haluk ZÜLFİKAR
Prof. Dr. Emrah AKBAŞ
Prof. Dr. Muhittin ATAMAN
Prof. Dr. İbrahim DİLEK
Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK
Prof. Dr. Murat Ali KARAVELİOĞLU
Prof. Dr. Nazan TUTAŞ
Prof. Dr. Mustafa AGAH
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Caroline Patey
Doç. Dr. Celal İNCE

Doç. Dr. Deniz AŞKIN
Doç. Dr. Adem PALABIYIK
Doç. Dr. Hüseyin Nihat GÜNEŞ
Doç. Dr. Ali Ülvi ÖZBEY
Doç. Dr. Hamit MİRİTAGİOĞLU
Doç. Dr. Ebru MANDACI
Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN
Doç. Dr. Vural GENÇ
Doç. Dr. Fatih GENCER
Doç. Dr. Ercan ALAN
Doç. Dr. Edina SOLAK
Doç. Dr. Osman BAYDER
Doç. Dr. Mehmet Burak BÜYÜKTOPÇU
Doç. Dr. Turgay GÖKGÖZ
Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ
Doç. Dr. Ahmet İŞLER
Doç. Dr. Şener Şükrü YİĞİTLER
Doç. Dr. Esra KÜRÜM
Doç. Dr. Mesut KINACI
Doç. Dr. Ahmet Utku ÖZENSOY
Doç. Dr. Emrullah ŞEKER
Doç. Dr. Sadık ARMUTLU
Doç. Dr. Ferda ZAMBAK
Doç. Dr. Melih ERZEN
Doç. Dr. Bünyamin SARIKAYA
Doç. Dr. Ayça KARTAL
Doç. Dr. Resul BABAOĞLU
Doç. Dr. Yunus Levent EKİNCİ
Doç. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL
Doç. Dr. Aysel GÜNİNDİ ERSÖZ
Doç. Dr. Erdem SARIKAYA
Doç. Dr. İsmail EKİNCİ
Doç. Dr. Macit BALIK
Doç. Dr. Korkmaz ŞEN
Doç. Dr. Maşallah KIZILTAŞ
Doç. Dr. Mustafa AYLAR
Dr. Öğr. Üyesi Meryem MEMİŞ DOĞAN
Dr. Öğr. Üyesi Seher BODUR KORKMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Mahir KARACAR
Dr. Öğr. Üyesi Önder İPEK
Dr. Öğr. Üyesi Atiye Bahar MERGEN
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÖZDİL
Dr. Öğr. Üyesi Murat PARLAKPINAR

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan ERGÖZ
Dr. Öğr. Üyesi Emine ULU ASLAN
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Dr. Öğr. Üyesi Gamze ÜNSAL TOPÇU
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YAKIŞIK
Dr. Öğr. Üyesi Samet KALECİK
Dr. Öğr. Üyesi Şahin KIZILTAŞ
Dr. Dragana AMEDOSKI
Dr. Lilya MEMETOVA
Dr. Eralp Yaşar AZAP
Dr. Meirankul İSSTAYEVA

İÇİNDEKİLER

Oryantalist Etkiler Altında Tâhâ Hüseyin ve Klasik Arap Şiirinin Güvenirliliği
Üzerinde Yapılan Tartışmalar

1-8

Naci ÖZSOY

Varto/Tepeköy Höyük Örnekleri Işığında Karaz Kültürü'ne Ait Makara Biçimli
Andiron/Kaideler Üzerine Yeni Gözlemler

9-21

Yunus ÇİFTÇİ, Atiye Bahar MERGEN, Sabahattin ERDOĞAN

Hyperpyron'un Tarihsel Gelişimi

22-29

Umut BAYAR

Unutuş Kavramının Henri Bergson Felsefesindeki Yeri

30-42

Hasan BAYAM

Bitlis İli Tatvan İlçesine Yönelik Göç Hareketlerinin Sebepleri ve Tatvan
Üzerindeki Rolü

43-53

Mesut KARAMAN

Halide Edib Adıvar'ın Âkile Hanım Sokağı Adlı Romanının Edebiyat Sosyolojisi
Açısından Tahlili

54-63

Dilan YAMAÇ

Sağlam Regresyon Analizi ile Türkiye'de İnovasyon ve Eğitim Harcaması
İlişkisinin İncelenmesi

64-74

Hayriye Esra AKYÜZ

Oryantalist Etkiler Altında Tâhâ Hüseyin ve Klasik Arap Şiirinin Güvenirliliği Üzerinde Yapılan Tartışmalar

Naci ÖZSOY¹

Öz: Tâhâ Hüseyin (ö. 1973), Mısırlı bir yazar ve eleştirmen olarak, özellikle İslam öncesi Arap şiiri ve modern Arap şiiri üzerine çalışmalarıyla tanınmıştır. Geleneksel kalıpları aşarak yeni bir dil ve anlatım tarzı oluşturma çabasıyla modern Arap edebiyatının gelişimine katkıda bulunmuş, Batı edebiyatından etkilenerek modernist bir yaklaşım benimsemiştir. Aynı zamanda Arap kültürünü çağdaş bir şekilde yansıtmaya çalışırken, sosyal, politik ve kültürel konularda eleştirilerde bulunarak Arap dünyasında modernizm ve entelektüel özgürlük savunucusu olarak öne çıkmıştır. Ancak, eleştirmenler onun hakkında oryantalist etkilerle eserlerini yazdığı ve Klasik Arap şiirinin intihali konusunda tartışmalara maruz kaldığını da belirtilmiştir. Biz bu çalışmada Tâhâ Hüseyin'in Cahiliye şiiri hakkındaki görüşlerinin oryantalist etkilerle altında nasıl kaldığını ve eleştirilerinin tutarsızlığını genel hatları ile ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Sözcükler: Arap Dili ve Edebiyatı, Oryantalizm, Taha Hüseyin, Arap Şiiri, Tartışma.

Discussions On Taha Hussein And The Reliability of Classical Arabic Poetry Under Orientalist Influences

Abstract: Taha Hussein (d. 1973) was a notable Egyptian writer and critic, recognized particularly for his studies on pre-Islamic Arabic poetry and modern Arabic poetry. He contributed to the development of modern Arabic literature by endeavoring to surpass traditional patterns, aiming to create a new language and style of expression. Embracing a modernist approach influenced by Western literature, he sought to reflect Arab culture in a contemporary manner while presenting critiques on social, political, and cultural issues, thereby emerging as an advocate for modernism and intellectual freedom in the Arab world. However, critics have pointed out that his works might have been influenced by orientalist perspectives and raised debates regarding his appropriation of Classical Arabic poetry. We attempted in this study to outline how Taha Hussein's perspectives on pre-Islamic poetry remained under the influence of orientalist tendencies and to highlight the inconsistencies in his critiques.

Keywords: Arabic Language and Literature, Orientalism, Taha Hussein, Arabic Poetry, Discussion.

Giriş

Tâhâ Hüseyin (ö. 1973), Mısır'ın önemli edebiyatçılarından biridir. Kendisi hem yazar hem de eleştirmen olarak faaliyet göstermiş ve Arap edebiyatında önemli bir iz bırakmıştır. İslam öncesi Cahiliye dönemi ve modern Arap şiiri üzerindeki çalışmalarıyla tanınır. Tâhâ Hüseyin, Arap edebiyatının modernleşmesi ve çağdaş bir döneme geçişi için mücadele vermiştir. Eserlerinde, geleneksel Arap şiirinin kalıplarını aşarak yeni bir dil ve anlatım tarzı oluşturma çabası içinde olmuştur. Şiirlerinde Batı edebiyatından etkilenmiş ve modernist bir yaklaşım benimsemiştir. Aynı zamanda Arapçanın zenginliğini ve güzelliğini koruyarak, Arap kültürünü çağdaş bir şekilde yansıtmaya çalışmıştır. Arap dünyasının sosyal, politik ve kültürel konularına yönelik eleştirileriyle ön plana çıkmaktadır.

Tâhâ Hüseyin'in İslamiyet öncesi Arap şiirine olan ilgisi, Arap kültürünün derinliklerine inme arzusunu gösterirken, aynı zamanda modern Arap toplumunun dönüşüm sürecine de dikkat çekmeye çalışmıştır. Arap dünyasında modernizm, milliyetçilik ve entelektüel özgürlük gibi kavramları savunan bir figür olarak da tanınmıştır. Özellikle Arap şiirindeki yenilikçi ve dönüştürücü yaklaşımıyla, çağdaş Arap edebiyatının gelişimine katkıda bulunmuştur. Bütün bunların yanında, Tâhâ Hüseyin'in bazı eleştirmenler tarafından oryantalist etkilere ve Klasik Arap şiirinin intihali konusunda eleştirilere maruz kaldığı da unutulmamalıdır. Biz bu çalışmada Tâhâ Hüseyin'in maruz kaldığı etkiyi ve bu etkiye verilen tepkiyi genel hatları ile ortaya koymaya çalıştık.

1. Klasik Arap Şiirinin İntihali Konusu ve Oryantalist Bakış

Klasik Arap şiiri, Arap şiiri ve İslam bilimleri için temel bir referans kaynağıdır. XIX. yüzyılda, Klasik Arap şiiri hakkında yapılan araştırmalar oldukça ilgi çekici hale gelmiştir. Oryantalistler, bu konuya büyük önem vermiş, bazıları Klasik Arap şiirine kuşkuyla yaklaşmış ve intihal olabileceğini iddia etmiştir (Yalar, 2008; 99). Theodor Nöldeke (ö. 1930) ve Wilhelm Ahlwardt (ö. 1909) gibi bazı oryantalistler, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Cahiliye Şiiri konusunda şüpheli bir yaklaşım benimseyerek bu şiir türünün intihal olabileceğini iddia ettiler. Ardından gelen David Samuel Margoliouth (ö. 1940) ve onun öğrencisi Tâhâ Hüseyin, Cahiliye Şiirinin tamamen uydurma olduğunu iddia ederek bu tartışmayı aşırı derecede ileri götürdüler. Ancak bu görüşe karşı çıkan bazı oryantalistler de bulunmaktadır. Charles James Lyall (ö. 1920), Fritz Krenkow (ö. 1953) ve Erich Braunlich (ö. 1945), bunlardan bazı isimlerdir (Sezgin, 1984; 159-161).

Alman oryantalist Theodor Nöldeke, Arap şiiri hakkında ilk intihal şüphesini uyandıran kişidir. *Cahiliye Arap Şiirini Anlamanın Yolu* adlı eserinde, Cahiliye Şiirinin oluşum aşamalarını ve Abbasi çağına nasıl ulaştığını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Nöldeke, Cahiliye Şiirinin dış etkilere maruz kaldığını ve içerikte tekrarların bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca, bazı şiir beyitlerinde kiplerin benzer olduğunu ve bu durumun coğrafik bir birliğin sonucu olduğunu ifade etmiştir (Bedevî, 1979; 17-40).

Mısır entelektüel kültür ortamında, Klasik Arap şiirinin tamamının intihal olduğu teorisi ilk defa Tâhâ Hüseyin'in dili ile gündeme gelmiştir. Ancak bundan ilk bahseden kişi o değildir. D. S. Margoliouth, Klasik Arap şiirinin tamamının intihal olduğu teorisi ilk defa ortaya atan kişidir. Margoliouth, bir araştırmasında Cahiliye şiirinin tamamının uydurma olduğunu iddia etmiştir. Bu araştırma *Kraliyet Asya Üniversitesi Dergisi*'nde, dinleri ve akideleri tanıma kapsamında *Muhammed* başlığı altında yayımlanmıştır. Ayrıca Margoliouth 1905 yılında yayınladığı *Muhammed* adlı kitabının altıncı sayfasında da bu konudan bahsetmiştir (Margoliouth, 2005).

Margoliouth yine *Kraliyet Asya Üniversitesi Dergisi*'nde 1925 yılında yayımlanmış olduğu makalede Klasik Arap şiirine yönelik şüphe nazariyesine yeniden değinmiştir. Emevi asrının sonlarına doğru, Cahiliye şiirinin yeniden oluşturulduğunu iddia etmiş, bununla birlikte dönemin Müslüman âlimlerinin bu şiirlerin büyük bir çoğunluğunu telif ettiklerini söylemiştir. Tâhâ Hüseyin yurtdışında oryantalistlerden aldığı eğitimlerin etkisi sonucunda bu nazariyeyi benimsemiş, Mısır'da Edebiyat fakültesinde öğrencilerine bu nazariyeleri ders olarak anlatmıştır. Bu konuyu anlatırken kendi orijinal fikirleriymiş gibi öğretmiştir. Tâhâ Hüseyin *fi's-Şi'ri'l-Câhilî* adlı kitabında bu durumu açıkça şöyle ifade etmiştir:

"Bu konuşmada seni ilk şaşkırtacak şey, Cahiliye edebiyatının kıymeti konusunda şüpheye düşmüş olmamdır. Şüphemin

peşini de bırakmadım. Sonra düşündüm, araştırdım, okudum ve benimsedim. Sonuçta yakîn olarak şunu anladım ki; bizim Cahiliye edebiyatı olarak muttali olduğumuz çoğu şey gerçekte Cahiliyeden hiçbir şey içermemektedir. İslam ortaya çıktıktan sonra intihal edilmiş şeylerdir. Bunların çoğu aslında Cahiliye edebiyatını değil İslami toplumunu temsil eden şeylerdir.” (Cubûrî, 1997; 48-49).

Margoliouth'un Arap şiirinin sıhhati konusunda fikirlerinden ilgililer arasında en çok etkilenen kişi Tâhâ Hüseyin'dir. O sadece Klasik Arap şiirini değil, dini konuları da Margoliouth'un bakış açısı ile değerlendirmeye çalışmıştır (Furûh, 1970). Arap edebiyatı eleştirmeni olan Mısırlı Tâhâ Hüseyin, Fransa'da aldığı eğitimin, Nöldeke ve Margoliouth benzeri Oryantalistlerin tesiriyle (Huseyn, 1973; 25), Cahiliye şiirinin İslamiyet'in kabulünden sonra çeşitli sebeplerle intihâl edildiğini savunmuştur. Görüşlerini *fi's-Şi'ri-i-Câhilî* adlı kitabında toplamış ve kitap yayımlandıktan sonra İslam dünyasında büyük infiale neden olmuştur. Mısır siyaseti ve çeşitli etkin akademik camiadan gelen tepkiler üzerine kitap toplatılmış, bu olayın ardından Tâhâ Hüseyin radikal gördüğü yerleri *fi's-Şi'ri-i-Câhilî*'den çıkarıp aynı kitabı *fi'l-Edebi'l-Câhilî* adıyla tekrar yayımlamış ve günümüze kadar pek çok baskısı yapılmıştır (Elmas, 2015).

2. Klasik Arap Şiirinin Güvenirliliği Üzerine Tâhâ Hüseyin ve Margoliouth'un Görüşlerinin Benzerliği

Tâhâ Hüseyin, Margoliouth'un da iddialarının bir tekrarı olan Cahiliye şiiri konusunda şüphelerini ve sebeplerini (el-Gazâlî, 1965; 40) maddeler halinde şöyle izah edebiliriz:

1. Tâhâ Hüseyin'e göre mevcut bulunan Cahiliye şiirleri, o dönemde yaşayan Arapları sosyal, siyasal, dinsel ve kültürel açılardan yansıtmamaktadır ve bu durum şüphe uyandırmaktadır. Tâhâ Hüseyin'in bu eleştirisi Margoliouth'un eleştirdiği ile benzerlik göstermektedir. Margoliouth'a göre İslam putperestliğe karşı şiddetli bir düşmanlık beslemektedir. Bu nedenle İslam'ın bu tutumuna rağmen Cahiliye şiirlerinin aktarıldığını ve bunu kimlerin yaptığını sorgular. İslam'ın en aktif zamanlarında kaybolan bu şiirler neden onlara karşı heyecanın azaldığı dönemlerde tekrar ortaya çıkmıştır ve izahı nedir? Margoliouth'a göre bu şiirler Cahiliye şairlerinin değil aksine İslam'dan sonraki dönemlerde yaşayan Müslüman şairlere aittir (Cubûrî, 1997; 49).

2. Tâhâ Hüseyin'e göre Arabistan yarımadası, çok büyük bir bölgedir ve bu tür bölgelerde kabul görmüş ortak bir şiir dilinin olması mümkün değildir. Cahiliye şiiri ise nedense ortak bir dil sergilemektedir. Tâhâ Hüseyin'in bu eleştirisi de Margoliouth'un eleştirdiği konular ile benzerlik göstermektedir. Margoliouth'a göre kabileler arasındaki lehçeler çok çeşitliydi. Hatta kabileler arasındaki lehçe farkı öyle büyüktü ki tek bir dil yoktu olması da mümkün değildi (Margoliouth, 2005; 24-25).

3. Tâhâ Hüseyin'e göre Arap yarımadasında iki farklı yöredeki iki şairin kendi yörelerinin lehçelerini kullanmaksızın ortak bir dille şiir söylemeleri asla mümkün değildi. Sözlü geleneğin itibarının sanıldığı gibi olmadığını savunan Tâhâ Hüseyin'e göre Cahiliye şairleri nasıl olduysa bunu başarmıştı ve bu da şüpheli bir durumdu. Bu görüş aslında Margoliouth'un ortaya attığı bir iddiadır. Margoliouth *Mu'allaka* şiirlerine bakarak yazıya göndermeler yapmaktadır. Ona göre Kur'an lehçesi kullandığı iddia edilen Cahiliye Araplarının yüksek edebi bir zevke sahip olması gerekiyordu. Peki, bu şiirler nasıl korunmuştu? Bu korunmanın sözlü veya yazılı olması gerekirdi ki sözlü olması çeşitli engellerden dolayı mümkün değildi. Kaynaklara göre Cahiliye insanları ya ölmüş ya da öldürülmüştü. Margoliouth'a göre sözlü geleneğin çokça bahsedilen itibarı zedelenmiş, geriye bu şiirlerin yazılı olarak saklanmış olabileceği ihtimali kalmıştı. Ancak ona göre bu da tarihi veriler açısından bakıldığında imkân dâhilinde değildi (Margoliouth, 2005; 29).

4. Tâhâ Hüseyin'e göre Kur'an ve Hadislerde kullanılan dil ile Cahiliye şiirlerinin dili birbirlerine çok benzemektedir. Bu ise hem şüpheli hem de garip bir durumdu. Bu görüş de daha önce Margoliouth'un değindiği bir konudur. Ona göre yazılan şiirlerin *çok tanrılı* olmaması şaşırtıcı bir durumdu. Hristiyan ve Yahudi kutsal kitapları büyük ölçüde şiirler ve ilahiler halinde görülmekteydi. Ancak Cahiliye şiirlerinde bahsi geçen Hristiyan saraylarında şiir söylendiği iddia edilen şairlerden Hristiyan kaynaklarında en ufak bir bahis bile yoktu (Margoliouth, 2005; 47-48). Margoliouth'a göre İslam'dan önceki şiirlerin konuları hep İslamiyet'e vurgu yapan bir yapıdaydı. Bu da Cahiliye şiiri açısından çok şüpheli bir durumdu. Ona göre Cahiliye şiirlerinin sıhhat probleminin ilk delili de buydu (Margoliouth, 2005; 50-56).

5. Yine Tâhâ Hüseyin'e göre mükemmel Kur'an Arapçasına bakılınca, İslâm'dan çok önce ortaya çıkan Cahiliye şiirinin yüzyıllar boyunca ağızdan ağıza rivayetle tedvin dönemine intikal etmesi yine şüpheli ve garip bir durumdu (Hüseyin, 2012; 15-75).

Margoliouth'da da bu tür yaklaşımlar sıkça görülmektedir. Ancak iddia edilenler ne olursa olsun bu tür yaklaşımlar eski Arap şiirinin tamamının intihâl olduğu hususunda herhangi bir şüpheye sebep olmamalıdır. Örneğin Ignác Goldziher'in *Muhammedanische Studien* adlı eseri, İslam öncesi dönemdeki Arap şiiri hakkında önemli bilgiler içeren bir çalışmadır. Goldziher, Cahiliye dönemi olarak adlandırılan İslam öncesi Arap toplumunda şiirin popüler ve önemli bir sanat biçimi olduğunu göstermek için çeşitli kanıtlar sunmaktadır. Bununla birlikte, Goldziher'in Temim b. Mukbil'e atıfta bulunduğu bölüm detaylı bir şekilde incelenirse bu konu daha ayrıntılı bir şekilde yeniden yorumlanabilir. (Sezgin, 1993; 316).

Tâhâ Hüseyin, Cahiliye dönemi şiirlerinin kaynaklarının ve içeriğinin tespit edilmesi konusundaki tehlikeleri anlayabilmiştir, ancak bu konuda tereddüt etmeden çalışmıştır. Onun görüşüne göre, İmru'l-Kays, Tarafa ve Antara gibi önemli Cahiliye şairlerinin gerçek görüşlerine dair hiçbir şey bu şiirlerde bulunmamaktadır. Ona göre bu şiirler, râvîlerin müdahalesi, tefsircilerin yorumları, hadis bilginlerinin uydurmaları ve hikâyecilerin dayatmaları dışında bir şey değildir (Elmas, 2015; 113-122).

3. Taha Hüseyin'in Cahiliye Şiirinin İntihal İddiasına Karşı Çıkan Müslüman Âlimler ve Eserleri

Bu gelişmeler doğrultusunda yetkililer, 1932'de Tâhâ Hüseyin'i üniversitede dekanlık görevinden almıştır. Bazıları onu dinsizlik ile suçladılar. Pek çok âlim onun *Fi's-Şi'ri'l-Câhilî* adlı kitabına ayrıntılı reddiyeler yazmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Muhammed el-Hıdır Hüseyin; *Nakdu Kitâbi fi's-Şi'ri'l-Câhilî* adlı eseri yazan Ezher Üniversitesi rektörüdür. Muhammed el-Hıdır Hüseyin, Tâhâ Hüseyin bu görüşü kimlerden almışsa, eser isimleri ve sayfa numaralarına kadar bulup belirtmiştir.

2. Mustafa Sâdık er-Râfi'î: *Tahte Râyeti'l-Kur'ân* adlı eseri yazarı. Taha Hüseyin'in eserini ilmi deliller ışığında eleştirmiştir.

3. Muhammed Lütfî Cum'a: *eş-Şihâbu'r-Râsîd* adlı eseri yazarı. Yine Taha Hüseyin'in eseri *fi's-Şi'ri'l-Câhilî*'yi ilmi deliller ve orijinal kaynakların ışığında eleştirmiştir.

4. Muhammed Ahmed el-Ğamrâvî: *en-Nakdu'l-Tahlîlî li Kitâbi fi'l-Edebi'l-Câhilî* adlı eseri yazarı. Taha Hüseyin'in eserini edebi bir dille eleştirmiştir.

Tâhâ Hüseyin'in öğrencisi Allâme Mahmud Şakir'in Cahiliye şiiri hakkındaki düşüncelerini öğrendiğinde, bu onun için oldukça ağır bir darbe oldu. Mahmud Şakir, öğrenciyken hocasının bu görüşlerini tamamen David Samuel Margoliouth'un İngilizce bir makalesinden kopyaladığını fark etti. Bu durum, Tâhâ Hüseyin'in Margoliouth'un düşüncelerini aynen benimseyerek edebi bir hırsızlık yaptığını gösteriyordu. Eğer Tâhâ Hüseyin, bu görüşleri bir oryantalistten kabul ediyorsa, bu durumu o oryantalistin yetersiz bilgisine bağlayabiliriz. Belki de bu oryantalist, Cahiliye şiiri ile sonrasındaki şiir arasındaki farkı anlayamamıştır. Margoliouth'un bu meseleyi bir özür olarak kabul edebiliriz, ancak Arap Dili Edebiyatı Fakültesi dekanı için bu kabul edilemez. Bu olayın ardından Mahmut Şâkir, Edebiyat Fakültesi'nden ayrıldı ve bir daha geri dönmedi. Bundan sonra özellikle Arap şiiri ve kültürüne yönelik çalışmalara başladı. Elde ettiği her türlü kaynağı inceledi. Bu çalışmaları on yıl sürdü. Sonunda *eş-Şi'ru'l-'Arabî ve hüve Minhecehu'l-Ma'rûf* adlı eserini yayımlamıştır (Şakir, 1977; 12-19).

Tâhâ Hüseyin, Cahiliye şiiri konusundaki yaklaşımının yanı sıra farklı bir alana da ilgi göstermiştir, bu alana İstişhâd denir. İstişhâd, "Bir kelimenin veya ifadenin doğruluğunu kanıtlamak için kesin olarak doğru olduğu kabul edilen nazım ve nesirden örnekler verme" anlamında kullanılır. Bu incelemeler, Cahiliye şiirinin kesinlikle sorgulanmaz bir yönüne dokunmuştur. Tâhâ Hüseyin'e göre, İmru'l-Kays ve A'sa gibi şairlere atfedilen şiirler, gerçekte bu şairlere ait değildir ve bu şiirlerle İstişhâd yapmak doğru bir yaklaşım olarak kabul edilemez. (Hüseyin, 2012; 33).

Cahiliye şiiri, zaman içinde dil malzemesinin belirlenmesi ve bu malzemelerin düzeltilmesi konusunda

önemli bir rol oynamış ve sonuç olarak gramer kitapları ve sözlüklerde şiirin delil olarak kullanılmasına daha fazla dikkat edilmiştir. Şiirle ilgili istişhâd geleneği sadece bu alanlarda değil, aynı zamanda tefsir ve hadis gibi metinlerin yorumlandığı İslami ilimlerde de yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ancak bu durum bazen zorlamalara yol açmış ve bu zorlamalara karşı çıkan âlimler ortaya çıkmıştır. İslam'ın her zaman kaos ortamlarına ilgi gösteren oryantalistlerin bu konuya yaklaşımı, kaosu daha da alevlendirmiştir. Tâhâ Hüseyin'in ilgilendiği bu konu aynı zamanda İslami ilimlerin güvenilirliğini sorgulamaya neden olmuştur. Bu nedenle Tâhâ Hüseyin'in çalışması eleştirilere yol açmıştır (Şakir, 1977; 12-19).

4. Klasik Arap Şiirinin Üzerinde Yapılan Tartışmalar ve Onun Güvenilirliğinin Ortaya Konması

Arap şiiri üzerine odaklanan oryantalistler, bu alanda birçok araştırma yapmış ve eleştiriler sunmuşlardır. Kimi özel çalışmalar yapmış, kimi divanları yayınlarken eleştirilerini bu divanların mukaddimelerinde sunmuş, bazıları Arap Edebiyat Tarihi çalışmaları veya Arap edebiyatçıların eserlerini incelemek için eleştirilerini kullanmış ve bazıları da diğer oryantalistlere verilen yanıtlar içinde eleştirilerini ifade etmişlerdir. Bu eserlerin bazıları hızlıca kaleme alınmış notlar niteliğindedir, bazıları daha organize bir şekilde hazırlanmış ve hatta ders kitabı olarak okutulmuştur. Ancak bu ders kitaplarının bazıları, Cahiliye şiiri hakkında yanlış bilgiler içerebileceği için dikkatle incelenmelidir (Dayf, 2010; 166).

Aslında gerçek şu ki, Cahiliye dönemi şiirlerinde Âd ve Semûd kavimlerine atfedilen bazı şiirler olsa bile, bunların gerçekliği pek mümkün değildir. Doğru ve güvenilir kaynaklara dayandırılan en eski şiirler, Hz. Peygamber'in doğumundan yaklaşık yüz elli yıl öncesine kadar gitmektedir (Çetin, 1973; 9). Cahiliye dönemi şairlerinden Abîd b. Ebras (ö. 555) ve Tarafe b. Abd (ö. 564) gibi bazı şairlerin birçok şiiri kaybolmuş ve yanlış şekillerde atfedilmiştir. Bu nedenle şu hususlar son derece önemlidir:

1. Cahiliye şiirleri bulunduğu dönemden çok daha eski zamanlara tarihlendirilemez.
2. Cahiliye şairlerinin şiirlerinin aktarılırken kaybolması normal bir durumdur.
3. Cahiliye şiirlerinin isnat ve rivayetlerine ait hata ve sorunlar kendi dönemlerinde dahi mevcuttur.

Hicri II. yüzyılda, Basra ve Kûfe dil mekteplerinde Klasik Arap şiirinin bahsedilen şairlere ait olup olmadığı ve gerçekten İslam'dan önceye ait olup olmadığı konuları tartışılmıştır. Bu tartışmalar, XIX. yüzyılda Oryantalistlerin bu konuyu daha fazla incelemesiyle alevlenmiş, Theodor Nöldeke ile başlayan eleştiriler, David Samuel Margoliouth ile doruğa ulaşmıştır. Margoliouth, 1925 yılında yazdığı *Arap Şiirinin Kaynakları* adlı çalışmasında, bu şiirlerin İslam döneminde yazıldığını iddia etmiştir. Ona göre, Cahiliye döneminde şiirler sözlü olarak iletilmiş, ancak yazılı olarak İslam dönemine ulaşmamıştır. Bu tezi desteklemek için ona göre Kur'an'dan şu ayet yeterlidir: "Yoksa okuduğunuz bir kitabınız mı var?" (Kalem Sûresi, 68/57). Margoliouth, burada "kitap" kelimesini yazılı şiir metni olarak yorumlamıştır. Ayrıca, Cahiliye şiirinin üslubunu Kur'an'a benzeten Margoliouth, bu şiirlerin lehçe farklılıklarının göz ardı edilmesi ve nakledenlerin güvenilir olmaması nedeniyle sonradan Kur'an'ın ruhuna uygun bir şekilde uydurulduğunu savunur. Daha sonra bu konuyu ele alan ve Margoliouth'un izinden giden Tâhâ Hüseyin, 1926 yılında *fi Edebi'l-Câhili* adlı eserinde bu şiirlerin Cahiliye dönemini temsil edemeyeceğini iddia etmiştir (Huseyn, 1989; 265-268).

Bu iddialara karşı hem Oryantalistlerden hem de İslam dünyasından itirazlar yükselmiştir. Özellikle James Lyall, Cahiliye şiirinin güvenilirliğini sorgulayanlara karşı itirazlarını dile getirmiştir. Ona göre, hicri birinci asrın ilk yarısında yazılı şekilde nakledilen Cahiliye şiirinin nesilden nesile aktarılması olağan bir durumdur. Lyall, önemli Cahiliye şairlerinin şiirlerinin uydurma olduğunu kabul etmenin oryantalistlerin büyük bir yanlış olduğunu düşünmüştür. Çünkü hicri birinci asrın şairleri bu şiirleri gerçek olarak kabul ediyor, onları örnek alıyor ve hem biçim hem de içerik olarak bu şiirlerden ilham alıyorlardı (Lyall, 1917; 374). Fritz Krenkow ise Cahiliye şiirinin çok erken dönemlerde yazıldığını iddia etmiştir. Ona göre, Arap alfabesinin yapısı bu konuda soruna yol açmaktadır. İlk dönemlerde nokta ve hareke işaretleri olmadan kullanılan harf yapısı, bu sorunun temelini oluşturmaktadır. Sözlü rivayetler, yazılı metinlere kıyasla daha az hata içermekte ve bu nedenle daha güvenilir olmaktadır (Sezgin, 1984; 162).

Erich Braunlich'e göre, Margoliouth'un Arap şiirindeki lehçe farkını göz ardı etme argümanı kabul edilemez. Ona göre, lehçelerin üzerinde birleştiği ortak bir dil vardır ve bu dile göre hareket edilmiştir. Ayrıca,

Braunlich'e göre Kur'an'a benzetilen üslup ve uydurulma iddiası büyük bir yanılgıdır. Klasik Arap şiiri, lafızda ve üslupta Kur'an'dan tamamen farklıdır ve putperestliğe ait ifadeler, yaslar, hicivler ve methiyeler gibi özellikleriyle kendine özgü bir tarza sahiptir. Ayrıca, şiirlerde kullanılan kelimelerin yapıları da bu farklılığı açıkça göstermektedir. Braunlich'e göre, belki çok az miktarda intihal bulunabilir, ancak Cahiliye döneminin yaşam tarzını yansıtan bir gerçeklik de içermektedir (Braunlich, 1926; 826-834).

Bu meseleyle ilgili olarak İslam dünyasında bulunan araştırmacılar da katılmış ve önemli çalışmalar yapmışlardır. Nâsuriddin el-Esed, *Mesâdiru's-Şi'ri'l-Câhilî* adlı konuyla ilgili eserinde detaylı açıklamalarda bulunmuştur. Sonuç olarak, uydurma ve çalıntı şeylerin diğer edebiyat türlerinde de mevcut olabileceğini belirtirken, şüpheye yol açan nakillere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Ömer Ferrûh (ö. 1982) ise intihal yapan bir kişinin birkaç beyit veya birkaç kasideyi kopyalayabileceğini ancak bu şekilde o şairin özgün kişiliğini yansıtamayacağını ifade etmiştir. Ona göre, Kur'an'da Cahiliye dönemi şiirlerine işaretler bulunsa da, bazı intihallerin varlığı bu şiirlerin tamamının güvenilirliğini sorgulamaya yeterli olmamaktadır (Ferrûh, 1984; 87-88).

Şevki Dayf (ö. 2005), Cahiliye şiirinde uydurmaların yaygın olduğunu kabul eder, ancak bu dönemin uzmanlarının bu uydurmaları iyi bildiğini ve özel bir değerlendirme süzgecinden geçirdiklerini söylemektedir. Dayf'a göre bu uzmanlar, genellikle lafızlardan, nakleden kişilerden ve râvî zincirlerinden şüphelenmeden önce dikkatlice o şiirleri inceliyorlardı. Ona göre, Cahiliye şiirini tamamen intihal olarak etiketlemek hatalı bir yaklaşımdır. İlk dönem âlimleri, kimin kimden şüphe ettiğine dair belirli kriterlere sahipti ve bu kriterlere göre değerlendirme yapıyorlardı. Şüphe etmedikleri bilgileri kabul ediyor ve yeni arayışlara gerek duymuyorlardı. Ayrıca Dayf, şiir koleksiyonlarına ihtiyaç olmadığını savunmuştur. Çünkü bir kabile üyesi bir şiir inşâ ettiğinde, bu şiiri tüm kabile ezberleyebiliyor ve kayıt altına alabiliyordu (Dayf, 2010; 175).

Fuad Sezgin (ö. 2018) ise bu konuyu araştırmanın İslam bilim ve kültürünü bilimsel düzeyde anlamak için bir anahtar olarak görmüştür. Bu konuda iki temel mesele bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Cahiliye dönemindeki şiirlerin yazılı hale getirilmesinin gerçekten de Cahiliye döneminde meydana geldiğidir. Sezgin, bu sonuca Ignaz Goldziher'in (ö. 1921) açıklamalarına dayanarak ulaşmıştır. Goldziher, *Muhammedanische Studien* adlı kitabında, Cahiliye döneminin şairlerinden Temim b. Mukbil'in (ö. 690) bir şiirinden yola çıkarak, Cahiliye döneminde şiir yazmanın oldukça popüler olduğunu belirtmektedir. Goldziher, Macarca yazdığı son çalışmasında Cahiliye dönemi şairlerinin yazdığı uzun kasidelerin nesiller boyunca aktarılmasının yazılı bir form olmadan gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir (Sezgin, 1991; 29-30). Sezgin bu önemli bilgiyi kayıt altına alırken bazı hatalarını tespit ettiği Carl Brockelmann'dan da (ö. 1956) faydalanmış (Özsoy, 2019; 6934). Brockelmann *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)* adlı kitabına 1937 yılında yazdığı zeyilde Margoliouth ve Tâhâ Hüseyin'in "*Cahiliye şiiri tamamen intihaldir*" görüşünü yanlış bulmuş ve bu eserin daha önceki basımında yazdığı gibi Cahiliye şiirinin Cahiliye döneminde yazılmaması konusunu tekrarlamamıştır (Brockelmann, 1970; 63-64).

Cahiliye şiirlerinin o dönemde tamamen yazılı olmasa da kısmen yazılmaya başladığını ileri süren Sezgin, bu sürecin İslam döneminde de devam ettiğini belirtmektedir. Sezgin, İslami döneminde Cahiliye şiirinin evrimini üç aşamada incelemiştir:

Birinci Aşama: İslam döneminde, Cahiliye döneminde olduğu gibi sınırlı bir şekilde şiir yazımı devam etmiştir.

İkinci Aşama: Sözlü olarak nakledilen ve yazılı olan şiirler toplanmıştır.

Üçüncü Aşama: Dil bilimcileri tarafından şiir divanları oluşturulmuştur (Tekin, 2020; 728).

Sezgin'e göre, bu konuda ikinci önemli mesele, Cahiliye şiirinin Emevîler döneminde toplanmaya başlamış ve divanlar halinde sınıflandırılmış olmasıdır. Ona göre, bu tespitler, Cahiliye şiirinin yazılı bir formda çok erken bir dönemde ve geniş bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Şiirlerin tamamı orijinal değildir denilemez, içlerinde bazı intihaller bulunabilir. Ancak bu şiirler, "iki yüz ila iki yüz elli yıl süresince sadece sözlü olarak aktarılmıştır" şeklindeki bir iddia da doğru değildir. Sezgin'e göre, erken dönemde yazıya

geçirilmelerine rağmen, şiirlerde ve hadislerde hatalar ve intihaller olmuştur, ancak yazılı form bu hataları sınırlamıştır (Sezgin, 1991; 45-46).

Ayrıca, sosyal ve ahlaki açıdan bakıldığında, tüm Klasik Arap şiirine atfedilen uydurma ve çalıntı fikrinin Arap toplumunun değerlerine zarar verebileceği açıktır. Klasik Arap şiirinin içinde güzel örnekler barındırdığı düşünülürse, bu şiirin değeri üzerine düşen bir gölgenin olması üzücüdür. Bu durumu anlatmak için bir örnekle açıklamak mümkündür: Hz. Ömer, Mısırlılara yazdığı bir mektupta, “çocuklarınıza yüzme ve ata binme öğretin, atasözleri ve şiirleri aktarın” diyerek şiirleri edebi ve ahlaki bir eğitim aracı olarak görmüştür. Hz. Ömer şiirin, psikolojik ve moral açısından kişinin gelişiminde, karakter oluşturmada, ruhlarının ahlaki olarak beslenmesinde ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Edebi olarak kabul edilen bu durum, şiirle beslenmekten geçmektedir. Ayrıca, Cahiliye şiirlerinde din konusunun bolca işlenmesi, şiirin bu önemli rolünü güzel bir şekilde yansıtmaktadır (Bakırcı, 2003; 182).

Sonuç

Tâhâ Hüseyin, Arap edebiyatına önemli bir figürdür, ancak 1932’de üniversitedeki dekanlık görevinden alınması, dinsizlikle suçlanması ve *fi’ş-Şi’ri-i-Câhilî* adlı kitabına yönelik eleştirilere maruz kalmasıyla karşılaşmıştır. Bu eleştirilere, Muhammed el-Hıdır Hüseyin, Mustafa Sâdık er-Râfi’î, Muhammed Lütfi Cum’a ve Muhammed Ahmed el-Ğamrâvî gibi âlimler tarafından ayrıntılı reddiyeler yazılmıştır. Özellikle Ezher Üniversitesi Rektörü Muhammed el-Hıdır Hüseyin, Tâhâ Hüseyin’in görüşlerini sorgulamış ve eserini detaylı bir şekilde eleştirmiştir. Bunun yanı sıra, Tâhâ Hüseyin’in öğrencisi Allâme Mahmud Şakir’in, hocasının Cahiliye şiiri konusundaki görüşlerini İngilizce bir makaleden kopyaladığını fark etmesi, Hüseyin’in oryantalist etkilerle suçlanmasına neden olmuştur. Bu durum, öğrenci-hoca ilişkisinde ciddi bir güven kaybına yol açmış ve Mahmud Şakir’in ayrılmasına neden olmuştur. Tâhâ Hüseyin, aynı zamanda Cahiliye şiiriyle ilgili olarak İstişhâd adını verdiği bir alana ilgi göstermiştir. Ancak, bu incelemeleri, Cahiliye şiirinin kesinlikle sorgulanmaz bir yönüne dokunmanın doğru olmadığını savunarak eleştiri almıştır. Sonuç olarak, Tâhâ Hüseyin’in çalışmaları, Arap dünyasında tartışmalı bir figür olarak kabul edilmiş ve İslamî ilimlerin güvenilirliği üzerinde sorgulamalarda bulunmuştur.

Bu çalışma, Arap şiiri üzerine odaklanan oryantalistlerin ve İslam dünyasındaki araştırmacıların çeşitli görüşlerini ve eleştirilerini içermektedir. Oryantalistler, özellikle Cahiliye şiiri konusunda farklı yaklaşımlar benimsemiş, çeşitli eleştiriler sunmuş ve bu konuda kitaplar kaleme almışlardır. Ancak, özellikle Tâhâ Hüseyin ve Margoliouth’un, Cahiliye şiirinin tamamen intihal olduğu görüşleri, ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. İslam dünyasından gelen eleştirilerde, Cahiliye şiirinin yazılı formda çok erken dönemde kullanıldığı, yazılı kaynaklara dayandırılan en eski şiirlerin Hz. Peygamber’in doğumundan önceye dayandığı ve bu şiirlerin zaman içinde toplandığı vurgulanmaktadır. Ayrıca, şiirin edebi ve ahlaki bir eğitim aracı olarak değerlendirilmesi ve Hz. Ömer’in bu konudaki önerileri ön plana çıkmaktadır. Bu çalışma, Cahiliye şiiri konusundaki tartışmaların karmaşıklığını ve tarihî bağlamı göstererek, oryantalistlerin iddialarına karşı İslam dünyasından gelen eleştirilere dikkat çekmektedir. Bu çerçevede bizim düşüncemiz, Cahiliye şiiri üzerine yapılan araştırmaların, yazılı kaynaklar, dilbilim ve toplumsal değerler bağlamında daha geniş bir perspektifle değerlendirilmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır.

Kaynakça

Bakırcı, S. (2003). “Arap Şiirinin İntikalinde Dini ve Ahlaki Değerlerin Rolü” *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 15, 177-194.

Bedevi, A. (1979). *Dirâsâtu’l-müsteşrikin Havle sıhhati’ş- şî’ri’l-Câhilî*, Dâru’l-İlim li’l-Melâyîn, Beyrût, 17-40.

Braunlich, E. (1926). “Zur Frage der Echtheit der altarabischen Poesie”, *Zeitschrift für Orientalistische Literaturzeitung*, 826-834.

Brockelmann, C. (1970). *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî* (GAL), çev. Abdulhalîm en-Neccâr, Cilt 6, Dâru’l-Meârif, Kâhire.

- Çetin, N. (1973). *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Cubûrî, Yahya Vehûb. (1997). *el-Musteşrikûn ve'ş-şi'ri'l-Câhilî beyne'ş-şekki ve't-tevsîk*. (1. Basım) Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî.
- Dayf, Ş. (2010). *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, C.I, Dâru'l-Meârif, Kahire.
- el-Gazâlî, M. (1965). *Difâ' ani'l-Akîde ve'ş-Şerîa Zıdde Metâini'l-Müsteşrikîn*. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîseh.
- Elmas, M. (2015). "Cahiliye Şiirinin Gerçekliği Üzerine: İntihâl". IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı IV*, 113-122, Kütahya.
- Ferrûh, Ö. (1984). *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Cilt 6, Beyrut.
- Furrûh, Ö. & M. Hâlidî. (1970), *et-Tebşîr ve'l-İstismâr fi Bilâdi'l-Arabiyye*. (1. Basım). Beyrut.
- Hüseyn, T. (2012). *Cahiliye Şiiri Üzerine*. Çev. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Huseyn, T. (1973), *Müstakbelü's-Sekâfe fi Mısr*, el-Mecmûâtü'l-Kâmile li Müellefâti Dr. Tâhâ Hüseyin. Beyrut.
- Huseyn, T. (1989). *Fi'l-Edebi'l-Câhilî*, Kahire.
- Kline, B. R. *Principles and practice of structural equation modeling* (Second edit). NY: The Guilford Press.
- Lyall, C. J. (1917). "Some Aspects of Ancient Arabic Poetry as Illustrated by a Little Known Anthology", in *Proceedings of British Academy*, 1917.
- Margoliouth, D. S. (2004). *Arap Şiirinin Kökeni*. Çev. Nurettin Ceviz, Ankara: Aktif Yayınevi.
- Margoliouth, D. S. (2005). *Mohammed and the Rise of Islam*. Copyright 1905 by G. P. Putnam's Sons, The Knickerbocker Press, New York.
- Özsoy, N. (2019). "Bir Zâhid-Âlim Olarak Fuat Sezgin", *Social Sciences Studies Journal*, Vol: 5, Issue: 51, 6931-6937.
- Şakir, M. M. (1977). *Kitâbu'l-Mütenebbî*, Kahire, 12-19.
- Sezgin, F. (1984). *Muhâdarât fi târîhi'l-'ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslamiyye*, Frankfurt.
- Sezgin, F. (1991). *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Cilt 8, Câmiatu'l-İmam Mumammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad.
- Sezgin, F. (1993). "Orijinallik ve İntihal Arasında Eski Arap Şiiri". trc. H. Taşdelen. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 5, (5), 311-316.
- Tekin, S. (2020). "Cahiliye Dönemi Arap Şiirinin Gerçeklik Tartışmalarına Fuat Sezgin'in Yaklaşımı". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 39, 713-736.
- Yalar, M. (2008). "Cahiliye Şiirinin Tarihsel Gerçekliği Problemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 95-120.

Varto/Tepeköy Höyük Örnekleri Işığında Karaz Kültürü'ne Ait Makara Biçimli Andiron/Kaideler Üzerine Yeni Gözlemler

Yunus ÇİFTÇİ¹, Atiye Bahar MERGEN,² Sabahattin ERDOĞAN³

Öz: Karaz (Erken Transkafkasya Kültürü) Kültürü, geniş bir zamana ve coğrafyaya yayılan kadim kültürlerden biridir. Özellikle yayılım alanında yapılan bilimsel çalışmalar sonucu kültür ile özdeşleşmiş birçok olgu olmasının yanı sıra kendinden sonraki dönemleri de etkilediği görülmektedir. Bu çalışmada da kültür ile özdeşleşen ocak ve ocak altıkları (andiron/kaide) ele alınırken Orta Tunç Çağı kültür ve ya kültürlerine olan etkileri de değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda kültürün yayılım alanında arkeolojik kazıları yapılmış yerleşimlerde ele geçen ocaklar (andiron/kaideler) ele alınmış ve Tepeköy Höyük verileriyle karşılaştırma yapılmıştır. Genel olarak bu araçların kullanım amaçlarına değerlendirilmiştir. Ancak bu mal grubu içinde farklı ve kullanım alanı belirsiz olan makara tipli andiron/kaideler ayrıntılı ele alınmıştır. Aslında bu makara tipi çoğunlukla ocak ayağı ya da pişirme kabı ayağı olarak nitelendirilmiştir. Kısmen bu çıkarım doğru olmasına karşın Tepeköy Höyük'te bu mal grubunun farklı bir kullanımına dair in-situ halde bulgular ele geçmiştir. Bu bulgular üzerinden makara tipli andiron/kaidelerin asıl kullanımları ve kültürel devamlılık gibi Tepeköy Höyük'te ortaya çıkan veya değişen olgular ele alınmaktadır. Erken ve Orta Tunç Çağları arasında değişimlerin yanı sıra Erken Tunç Çağı içinde ortaya çıkan farklılıklar da ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Karaz, Erken Transkafkasya, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Andiron, Kaide, Tepeköy Höyük

New Observations on the Reel Shaped Andiron/Pedestals of Karaz Culture in the Light of the Varto/Tepeköy Höyük Samples

Abstract: Karaz (Early Transcaucasian Culture) Culture is one of the ancient cultures that spread over a wide time and geography. As a result of scientific studies, especially in the field of dissemination, it is seen that there are many phenomena identified with culture, as well as influencing the subsequent periods. In this study, while the hearths and hearth bases (andiron/pedestal) identified with the culture are discussed, their effects on the Middle Bronze Age culture or cultures are also mentioned. In this regard, the andiron/pedestals found in the settlements where archaeological excavations were carried out in the area of the spread of the culture were discussed and compared with the data of Tepeköy Höyük. In general, the purposes of use of these tools are mentioned. However, within this ware group, roller type andirons/pedestals, which are different and have an unclear usage area, are discussed in detail. In fact, this type of reel is often described as a stove leg or cooking pot leg. Although this inference is partially correct, in-situ findings regarding a different use of this ware group were discovered in Tepeköy Höyük. Based on these findings, the phenomena that emerged or changed in Tepeköy Höyük, such as the actual use of reel-type andirons/pedestals and cultural continuity, are discussed. In addition to the changes between the Early and Middle Bronze Ages, the differences that emerged within the Early Bronze Age are also discussed.

Keywords: Karaz, Early Transcaucasia, Early Bronze Age, Middle Bronze Age, Andiron, Pedestal, Tepeköy Höyük

Geliş Tarihi: 27.02.2024   Kabul Tarihi: 25.04.2024   Makale Türü: Araştırma Makalesi

¹ Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bitlis, Türkiye, cftc.yns@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5547-7613

² Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bitlis, Türkiye, bmergen@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3901-6096

³ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Van, Türkiye, sabahattinerdogan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1957-0279

Atıf için/ To cite:

Çiftçi, Y., A. Bahar Mergen, S. Erdoğan, (2024). Varto/Tepeköy Höyük Örnekleri Işığında Karaz Kültürü'ne Ait Makara Biçimli Andiron/Kaideler Üzerine Yeni Gözlemler. *Eren Dergisi*, 3(4), 9-21.

Giriş

Karaz ya da Erken Transkafkasya Kültürü, Kafkasya Ülkelerini ve Doğu Anadolu Bölgesi'ni uzun zaman etkisi altına alan, Güneydoğu Anadolu, Mezopotamya ve Levant (Doğu Akdeniz) bölgelerine kadar yayılım göstermiş kadim bir kültürdür. Anadolu topraklarında Geç Kalkolitik – Erken Tunç Çağı'na, Kafkasya topraklarında Eneolitik döneme tarihlendirilen kültür yaklaşık olarak MÖ 3600-2000 yıllarını kapsamaktadır. Bu tarihleme kültürün yayılım alanı içinde, geniş coğrafyada farklılıklar göstermektedir. Ancak yine de yayılım alanında kültürün genel özellikleri kısmen aynıdır (bazı bölgesel farklılıklar dışında, Işıklı, 2011).

Karaz Kültürü, geniş bir zamana ve coğrafyaya yayılan, kendinden sonraki kültürleri de etkileyen önemli bir kültürdür. Kültürün yoğunlukta tespit edildiği Kafkasya Ülkeleri ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyi kültürün ana toprakları ya da ortaya çıkış noktası olarak genel kabul görmektedir. Ancak son dönem çalışmalarında Malatya-Elazığ Bölgesi'nde de Karaz Kültürü'nün oldukça yaygın izlerine rastlanılmıştır. Arslantepe (Frangipane 1994), Şemsiyetepe (Darga 2000), İmikuşağı (Sevin 1984), İmamoğlu (Uzunoğlu 1984), Değirmentepe/Malatya (Esin-Arsebük 1987), Köşkerbaba (Bilgi 2000) Pirot Höyük (Karaca 1985), Norşuntepe (Hauptmann 1970), Pulur/Sakyol (Koşay 1976), Korucutepe (van loon-Güterbeck 1972), Tülintepe (Esin ve Arsebük 1974), Tepecik Höyük (Esin, 2000), Han İbrahim Şah (Ertem 1982), Yeniköy Höyüğü (Koşay 1976), Pağnik (Harper 1970), Ağın-Kalaycık (Serdaroğlu 1971) ve Kalecik Höyük (Whallon-Wright 1970) Malatya-Elazığ Bölgesi'nde büyük ya da küçük çaplarda yapılan kazılar sonucu kültürün tespit edildiği yerleşimlerdir. Erzurum-Kars Bölgesi'nde, Karaz Höyük (Koşay-Turfan, 1959: 352) Güzelova (Koşay-Vary 1967), Pulur (Koşay-Vary 1964), Sos Höyük (Sagona 2000) ve Büyüktepe (Sagona 1992) gibi yerleşimler kültür ile ilgili çok önemli bilgiler veren yerleşimlerdir. Van Gölü Havzası ve çevresinde ise Dilkaya (Çilingiroğlu 1993), Karagündüz (Sevin ve Özıfırat 2000) ve Van Kalesi Höyük'te (Tarhan ve Sevin, 1993) kültüre ait tabaka ya da izler ele geçmiştir. Son dönemlerde Muş/Tepeköy Höyük (Erdoğan, 2023; Çiftçi 2023), Bingöl/Murat Höyük (Özdemir 2021) ve Van/İremir Höyük'te (Uslu vd., 2023) yapılan çalışmalarda yine kültüre ait önemli bilgiler elde edilmiştir.

Anadolu dışında (Kafkasya, Kuzey İran, Ermenistan, Nahçıvan) ise; Martkopi, Şengavit II, Şreş-Blur, Kültepe II, Elar Mezarları, Khizanaat-Gora, Kvatshelebi, Garni, Yanıktepe, Geoytepe, Telman Kurganları, Baba Derviş, Urnbnişi Mezarlık Alanı, , Mokhra-Blur, Kiketi, Didube, Mingçehevur, Amiranis Gora, Velikent, Sachkere Kurgan Alanı, Ortachala, Beştaşeni, Alikemek ve Kosi-Çoter gibi çok önemli yerleşimler bulunmaktadır (Işıklı 2011: 43-58). Kafkasya topraklarında bulunan yerleşimler ile birlikte Sos Höyük, Karaz Höyük ve Malatya-Elazığ Bölgesi'nde bulunan bazı yerleşimler kültürün erken dönemlerine ait önemli bilgiler sunmaktadır. Çoğu araştırmacı bu erken veriler doğrultusunda kültürün ortaya çıkış alanı olarak bu bölgeleri göstermektedir.

Kültürün tespit edildiği alanlarda genel olarak benzer/ortak özellikler bulunmaktadır ancak bazı yerel ya da bölgesel diyebileceğimiz farklılaşmalar da bulunmaktadır. Bunlar da çoğunlukla hammadde ve kültürün yerleştiği bölgede bulunan diğer kültürlerle etkileşiminden kaynaklı değişimlerdir. Çalışma konusu olan andiron/kaideler, kültüre ait yerleşimlerde kazılar sonucu farklı türlerde örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en bilineni antropomorfik, hayvan ya da bezemeli at nalı biçimli sabit ocaklardan oluşmaktadır. Bunun dışında boynuzlu, makara ve prizma biçimli örnekler de bulunmaktadır. At nalı "n" biçimli pişmiş toprak ocaklar (pişirme altıkları ya da ayaklıkları - kaideler) fazla olmamakla birlikte kültüre ait önemli yerleşimlerde ele geçmiştir (Smogorzewska 2004:153; Pkhakadze 2000:19, Takaoğlu 2000:13). Bunlar çoğunlukla ön kısımlarında stilize insan yüzü (antropomorfik), geometrik bezemeler, hayvan boynuzunu andıran biçimler ya da sade şekilde işlenmişlerdir. Sabit olan bu türler çoğunlukla "kutsal ocak" olarak nitelendirilmiştir. Arslantepe (Frangipane 1993: Fig.1), Norşuntepe (Hauptmann 1972: Lev.65), Han İbrahim Şah (Ertem 1982: Fig.11,2), Tepecik (Esin 1972:Lev.109), Pulur/Sakyol (Koşay 1976: Lev.11,4), Pulur/Erzurum (kırık halde, Koşay-Vary 1964: Lev.XXI-XXIV), Çiğdemtepe (Parlıtı-Akyüz 2023: 109-110, plate 1-7), Cinis Höyük (Takaoğlu 2000:Fig.3), Korucutepe (Van Loon 1973:Pl.6-b), Tepeköy Höyük'te at nalı biçimli örnekler ele geçmiştir (Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023). Boynuzlu andiron örneklerinde ise boynuz sayısına göre farklılıklar bulunmaktadır. Çoğunlukta üç boynuzlu andironlar varken iki boynuzlu örnekler de ele geçmiştir. Bu tip andironlar kültüre ait çoğu yerleşimde kırık ya da sağlam şekilde ele geçerken bazı yerleşimlerde

(Karagündüz gibi, Kozbe 2004: 36-37) izlerine rastlanmamıştır. Boynuzlu andironlar hem taşınabilir hem de mekân içi sabit olarak bulunmuşlardır (Işıklı, 2010). Mekân içi örnekleri üç ya da dört yapraklı yoncağı andırır şekildedir. Bu andiron-ocak tipi mekân içine açılan bir çukur içine sonradan yerleştirilmiş gibi bir görünüme sahiptir. Taşınabilir boynuzlu andironlar ise zemine düz şekilde oturması için kaideleri düzleştirilmiştir ve boynuzlar birbirine uzatılarak, yukarıya doğru eğimli yükselmektedir. Prizma tipi andiron/kaideler fazla olmamakla birlikte pişirme işlemlerinde kullanılan, delikli ya da deliksiz, fazla bir işçilik ürünü olmayan kaba görünlü tipi oluşturmaktadır. Prizma biçimli en iyi örnekler Pulur/Sakyol (Koşay 1976: Lev.32) ve Pulur/Erzurum (Koşay-Vary 1976:Lev.26) yerleşimlerinden bilinmektedir. Makara tipi andiron/kaideler prizma biçimli örneklerle göre daha yaygın ele geçmektedir. Ortalama ebatları 25-10 cm arasında değişen bu tip genel görünümü sebebiyle makaraya benzetilmektedir. Kültürün yayılım alanı içinde yaygın ele geçen makara tipi andiron/kaideler çoğunlukla ocaklarla, ateş ve pişirme ile ilişkilendirilmiştir (Smogorzewska, 2004).

Çalışmada ele alınan makara tipi andiron/kaideler çoğunlukla, kültürün yayılım alanı içinde oldukça fazla ve çeşitli ele geçen, pişirme kaplarının üstüne bırakıldığı ya da ritüel amaçlı oluşturulan pişmiş toprak ocak, ocak altlığı, ocak ayaklığı, seyyar ocak, küllük ya da objelerle ilişkilendirilmiştir (Kuşnareva-Çubinişvili 1970; Takaoğlu 2000). Ancak bu grup içinde ele alınan makara tipli andiron/kaidelerin kullanımında kesinlik yoktur. Çoğu çalışmada bu buluntular ocak ve ateş haznelere yakınında bulunduğu için ocakların parçası ya da direk ocak olarak kullanıldıklarını düşündürmüştür. Bu çalışmada makara tipi andiron ya da kaideler üzerinde durulmuş, bu objelerin kullanım amaçları, dönemsel değişimleri ve buluntu yoğunluğu Tepeköy Höyük örnekleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Tepeköy Höyük ve Erken-Orta Tunç Çağları irdelenerek iki dönem arasında bu makara tipi buluntu grubunun özellikleri ele alınarak diğer yerleşimlerle karşılaştırma yapılmıştır.

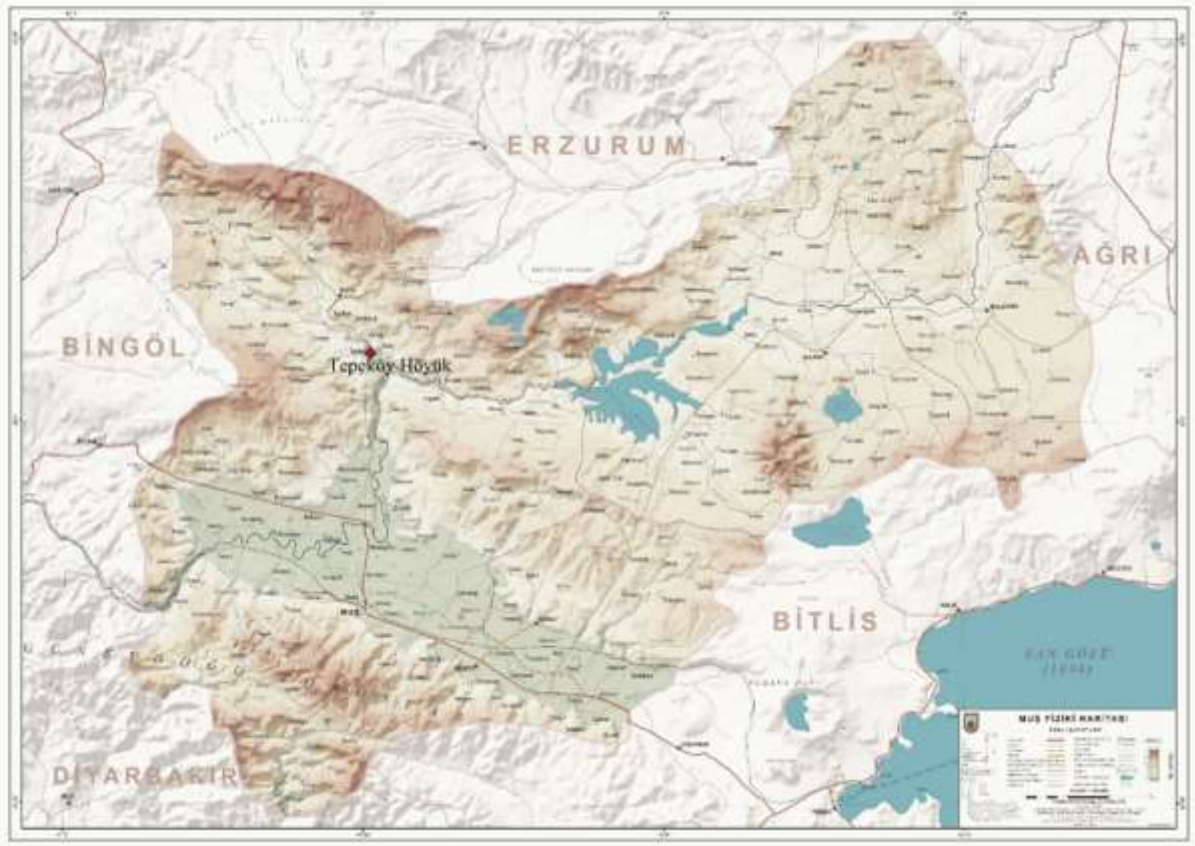
Tepeköy Höyük: Erken - Orta Tunç Çağı Tabakaları ve Makara Tipi Andiron/Kaide Buluntuları

Tepeköy Höyük, Muş ilinin Varto ilçesi sınırlarında, Muş Ovası'nın kuzey kesiminde, ismini almış olduğu Tepeköy Köyü içinde yer almaktadır (Erdoğan vd, 2021; Erdoğan, 2023; Res. 1). Höyük, Murat Nehri ve mevsimlik su yatakları ile çevrili olup, nehir havzası içinde yer almaktadır. Bulduğu konumda, ovanın tarıma elverişli sulak arazilerine hâkimdir (Baytar, 2023: 3). Höyük, bahsi geçen bölgede inşa edilen Alparslan II Barajı (HES Projesi) kapsamında, 2014, 2017 ve 2018 yıllarında Ahlat Müzesi tarafından kurtarma kazıları yapılarak arkeoloji bilimine tanıtılmıştır. Son dönem kazılarında höyüğün tabakalanmasına yönelik çalışmalar yapılarak hem höyüğün hem de bulunduğu bölgenin erken dönemlerine dair kesin kanıtlar sunmuştur. Bu bağlamda Tepeköy Höyük kazıları sonucunda beş tabaka ve tabakalara ait evreler belirlenmiştir (Erdoğan, 2023).

- V. Tabaka: Erken Tunç Çağı
  - Erken Yapı katı MÖ 2856 – 2811 (MÖ 2900-2600)
  - Orta Yapı Katı MÖ 2465 – 2276 (MÖ 2600-2400)
  - Geç Yapı Katı MÖ 2220 – 2211 (MÖ 2400-1900)
- Geçiş Evresi (ETÇ-OTÇ) (MÖ 2300-1900)
- IV. Tabaka: Orta Tunç Çağı,
  - Erken Yapı Katı MÖ 1955 – 1876 (MÖ 2000-1650)
  - Orta Yapı Katı MÖ 1437 – 1381 (MÖ 1650-1400)
  - Geç Yapı Katı MÖ 1342 – 1307 (MÖ 1400-1200)
- III. Tabaka: Erken Demir Çağı, MÖ 1221 – 1016 (MÖ 1200 – 1000)
- II. Tabaka: Orta Demir (Urartu) Çağı,
  - Erken Yapı Katı (MÖ 900-600)

- Geç Yapı Katı (MÖ 600-400)
- I. Tabaka: Orta Çağ
- Bizans İmparatorluk Dönemi MS 10-11 yüzyıl
- Selçuklu Dönemi
- Osmanlı Dönemi

Bu çalışmada Tepeköy Höyük'ünün Erken ve Orta Tunç Çağı tabakalarında ele geçen makara tipli andiron/kaideleri ele alındığından sadece bu tabaka ve tabakalara ait genel verilere yer verilmiştir. Andiron/kaidelerin mimari konteks ve bağlantılı buluntu gruplarına da yer verilerek, Tepeköy Höyük verileri ışığında bu andiron/kaide tipi üzerine farklı görüş ve öneriler oluşturulmuştur.

Resim 1: Tepeköy Höyük Konumu (Harita.gov.tr'den Alınmış ve Düzenleme Yapılmıştır)

Erken Tunç Çağı (Karaz Kültürü Tabakası)

Tepeköy Höyük kurtarma kazıları boyunca Erken Tunç Çağı'na ait kalıntılar, 2018 yılında yapılan ve doğruca höyük stratigrafisini anlamak için oluşturulan alanlarda ortaya çıkarılmıştır. Bu alanlar höyüğün kuzey kısmında J4-5 açmaları ve Sondaj 1 olarak anılan kısımlardan oluşmaktadır (Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023). Yapılan çalışmalar sonucunda yukarıda verilen tabakalanma oluşturulmuş ve C14 tarihleme yöntemiyle de kesinlik kazanmıştır. Bu doğrultuda, höyüğün kuzey alanında (J4-5) kazılar sonucunda Erken Tunç Çağı'nın Orta ve Geç yapı katlarını sunan mimari ve buluntu grupları ele geçerken, Sondaj 1 alanında tüm yapı katları ortaya çıkarılmıştır.

Tepeköy Höyük'te Erken Tunç Çağı'nın her yapı katı ve evresinde yukarıda ele alınan andiron tiplerinin

hepsi ele geçerken bunlar aynı dönemlerde kullanılmamış, farklı evrelere ait örneklerden oluşmaktadır. Andiron tiplerini, mimari değişim ve evrelere göre ele aldığımızda, belirgin bir paralelliğin olduğu görülmektedir. Erken Tunç Çağı'nın en Erken evresi Sondaj 1 içinde, en alt seviyede ortaya çıkarılmıştır (Çiftçi, 2023). Birbirine bitişik, irili ufaklı, düzeltilmemiş bazalt taşlardan örülmüş, yuvarlak yapılardan oluşmaktadır. Bu evrede yuvarlak yapılarda, kerpiç kullanıma ait izler yoktur, yapılar yaklaşık 4-5 m çapında, dış duvarlar yükseldikçe içe doğru eğimli bir şekilde inşa edilmiştir. Yapıların çatı-üst kısmıyla ilgili veri yoktur ancak ahşap, dal, çalı gibi organik malzemelerle kapatıldığı düşünülmektedir. Bu evre de basit, sabit ocaklara ait izlere ek olarak üç boynuzlu andironlar (kırık, atıl durumda) ele geçmiştir. Bu evrede at nalı ve makara tipli andiron örnekleri ele geçmemiştir. Erken Tunç Çağı'nın Orta evresinde ise hem Sondaj 1 hem de J4 açmasında izleri ortaya çıkarılmıştır (Çiftçi, 2023). Bu evrede mimari dikdörtgen forma dönüşmeye başlamış ve taş temel üzeri kerpiç yükseltme gibi değişimler görülmektedir. Bu evrede çapı 1.00 m'ye ulaşan leğen formu, tablalı, yuvarlak, sabit ocaklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra üç boynuzlu andironlara ek olarak yonca tipi ve makara tipi andiron örnekleri de (kırık-atıl durumda) ele geçmiştir. Bahsi geçen yuvarlak sabit ocağın hemen batı bitişiğinde, üç boynuzlu andiron ve üzerine bırakılan Karaz Kültürü özellikleri gösteren bir pişirme kabı *in-situ* olarak ele geçmiştir (Res. 2).

Resim 2: Tepeköy Höyük Erken Tunç Çağı, Orta Evresinde Ele Geçen A) Sabit Yuvarlak Ocak, B) Üç Boynuzlu, Yonca Biçimli Andiron, C) Üç Boynuzlu Andiron (Arşiv)

Resim 3: Erken Tunç Çağı, Orta Evrede Ele Geçen Makara Tipi Andiron Örnekleri (Arşiv)

Erken Tunç Çağı'nın Erken evresinde bulunmayan makara tipi andironlar Orta evrede küçük bir alanda birkaç örnekle ele geçmiştir. Makara kısımları (yuvarlak uçlar) 7-8 cm arasında iken, yuvarlak gövde 3-5 cm arasında değişmektedir (Res. 3). Ayrıca bu Orta evrede makara tipi andiron/kaidelerle birlikte Karaz Kültürü özellikleri gösteren çanak-çömleklerden farklı olarak oldukça kaba, özensiz mal grupları da ele geçmeye başlamıştır. Bu ayrıntının verilmesinin sebebi ise Erken Tunç Çağı'nın Geç evresinde ve Orta Tunç Çağı'nda ortaya çıkan değişimlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Erken Tunç Çağı, Orta evrede ele geçen makara tipli andiron/kaidelerin ocak ya da ateş ile ilişkisi bu evrede belli değildir. Çoğunlukla mekân içi ve atıl durumda (kırık) ele geçen bu örneklerde aynı zamanda is ya da ısı görmüş bir durum da söz konusu değildir. Makara tipi andiron/kaideler oldukça özensiz, el yapımı ve krem rengine yakın hamurlu bir tonda yapılmıştır. Karaz Kültürü özelliklerini yansıtmayan bu ürün kültürün günlük kullanım için üretmiş olduğu araçlarından biri ya da bahsi geçen kaba, özensiz yeni mal grubuna ait bir örnek olarak atfedilebilir gibi görünmektedir. Erken Tunç Çağı'nın Geç evresinde bu durum daha netlik kazanmaktadır ancak yine de kesin değildir. Geç

evrede ortaya çıkarılan mimari ve depo yapılarından alınan analiz örnekleri sonucunda bu evre MÖ 2400/2300-2000-1900 yılları arasına denk gelmektedir. Aynı zamanda bu evre içinde Geçiş (Erken-Orta Tunç Çağı Geçiş evresi) evresi de yer almaktadır. Mimari, Orta evrede kullanılan dikdörtgen planlı yapıların kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir. Ancak farklı olarak bu yapıların çok fazla yenileme evresi geçirdiğini ayrıca büyük ebatlı mekânların içerden bölünerek ya da ek yapıların kullanıldığını göstermektedir. Eski yapıların girişlerinin iptal edildiği ve daha farklı bir giriş inşa edildiği saptanmıştır. Geç evrede yapıya ait odaların bölündüğü ve girişlerin bu odalara açılan dar açıklıklardan sağlandığı görülmektedir. Yani Orta evrede çok odalı yapıların Geç evrede sadece odalarının tercih edildiği, ana girişlerin iptal edildiği görülmektedir. Geç evrede erken dönemlerde kullanılan boynuzlu andironların sadece atıl durumda ya da ana mekân girişlerini kapatmak için kullanıldığı görülmektedir. Bu evrede birkaç atıl durumda kırık boynuzlu andiron örneği ele geçerken, makara tipli andiron/kaide örneklerinde artış görülmektedir. Ancak Orta evre andiron/kaidelerinden farklı olarak daha kısa ve kalın yapıldıkları görülmektedir. Yükseklik 10-13 cm, yuvarlak uçlar 10-13 cm, gövde kalınlığı 8-10 cm gibi ebatlara ulaşmıştır. Ele geçen 3 sağlam ve birkaç kırık makara tipi andiron/kaide üzerinde is ya da ateşe maruz kaldığına dair bir iz bulunmamaktadır (Res. 4). Geç evrenin diğer bir önemli andiron buluntusu at nalı biçimli ocağın ele geçmesidir (Res. 5). Orta Tunç Çağı mimarisi tarafından tahrip edilen at nalı ocağı ve ocağa ait mekân genel mimariden bağımsız bir şekilde, ayrı bir alanda inşa edilmiştir. Orta evre mimarisi üzerinde yükseltilen bu at nalı ocak ve mekânın aslında kutsal bir kullanıma işaret ettiğinin en iyi göstergesidir. Keza bu ocak ve çevresinde çok miktarda figürin ve hayvan kemikleri ele geçmiştir. Ocağın sağlam kalan tek ön yüzünde ikisi üstte, biri altta olmak üzere üç adet delik bulunmaktadır. Bir bakıma stilize insan yüzünün işlendiği düşünülmektedir. Ocağın etrafında kırık biçimde makara tipi andiron/kaide örnekleri ele geçmiştir. Bu ve diğer değişimlerin yanı sıra Geç evrenin en önemli bulgusu Geçiş evresi (MÖ 2300-1900) olarak da ele alınan zaman aralığını işaret eden tabakada Karaz Kültürü'ne ait herhangi bir çanak-çömlek bulgusunun olmamasıdır. Bunun yerine Orta evrede bahsi edilen kaba, özensiz mal gruplarının steril olarak ele geçtiği görülmektedir. Bahsi geçen at nalı ocak ve çevresinde bulunan depolama birimleri bu evreye tarihlenmekle birlikte ele geçen bazı bulguların (figürin, boynuzlu andironlar ve bazı mimari özellikler) Karaz Kültürü özellikleri göstermeye devam etmektedir (Çiftçi, 2023).

Erken Tunç Çağı'nda tespit edilen üç evrenin (Erken, Orta ve Geç) birbirinden farklı kültürel etkiler yaşadığı Tepeköy Höyük'te açıkça görülmektedir. Erken ve Orta evrelerde baskın olan Karaz Kültürü malzemelerinin Geç evrede azalması ve son bulması kültürel bir değişimi gösterirken, kullanılan malzemelerin de buna bağlı değiştiği anlaşılmaktadır. Bu değişimlere en iyi örnekler konumuzu ilgilendiren andironlar ve makara tipi andiron/kaideler gösterilebilir.

Resim 4: Erken Tunç Çağı, Geç evrede Ele Geçen Makara Tipi Andiron Örnekleri (Arşiv)

Resim 5: Erken Tunç Çağı, Geç evrede Ele Geçen At Nalı Biçimli Ocak/Andiron Örneği (Arşiv)

Orta Tunç Çağı

Bu çalışma her ne kadar Karaz Kültürü'ne atfedilmiş makara tipli andironları içerse de Tepeköy Höyük'te Orta Tunç Çağı'nda da bu tip andiron/kaidelerin kullanıldığı *in-situ* haliyle ortaya çıkarılmıştır. Bundan dolayı çalışmada öne sürülen fikirleri desteklediği için Tepeköy Höyük Orta Tunç Çağı ve makara tipli andiron/kaideleri sunmak gerekmektedir.

Tepeköy Höyük Orta Tunç Çağı tabakası höyüğün genelinde çalışılan tüm alanlarda ortaya çıkarılmış, geniş bir yerleşim örgüsü ve kalın bir kültür (yaklaşık 3.00 m) toprağı bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi, özellikle bölgenin doğusu ve kuzeyi için bu dönem kültür ya da kültürleri tamamen pastoral kültür olarak tanımlanırken Tepeköy Höyük'te aksi yönde bulgular bulunmaktadır. Ortaya çıkarılan mimari kalıntılar; dikdörtgen plana sahip, çok odalı, kutsal oda ve depolama birimleri ile uzun süreli bir yerleşik hayat biçimini göstermektedir. Kabaca 3 evreye ayrılan dönem, iç içe geçmiş yapıları nedeniyle (sürekli yenileme ve eski yapının üzerine yeni yapı inşası nedeniyle evre ayrımları zordur) höyüğü sürekli kullanılan veya yılın uzun zamanı tercih edilen bir alan olarak göstermektedir.

Resim 6: Orta Tunç Çağı Tabakası, Kutsal Oda, At Nalı Ocak ve Hemen Önünde Bulunan Makara Tipi Kaidelerle Hayvan Başları

Resim 7: Orta Tunç Çağı Tabakası, At Nalı Ocak, Makara Tipi Kaideler ve Hayvan Başları

Höyüğün Orta Tunç Çağı özelliklere fazla değinmeden makara tipi andironları ve bağlantılı olguları ele aldığımızda ise Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı sonuna kadar süregelen bir geleneğin varlığı daha iyi anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, Tepeköy Höyük'te yapılan kazı çalışmaları sonucunda, höyüğün kuzey alanında Demir Çağı tabakası tarafından kısmen tahrip edilen, Orta Tunç Çağı'nın tüm evrelerini barındıran büyük bir yapı kompleksi ortaya çıkarılmıştır. Yapı içerden bölmeler (büyük küçük odalar) ve dışardan sürekli eklemelerle zamanla devasa bir boyuta ulaşmış gibi görünmektedir. Ancak Demir Çağı'nda inşa edilen yapılar nedeniyle çoğunluğu tahrip haldedir. Korunan boyutları 10.00x13.00 m'dir. Yapının içinde depolama birimleri, büyük fırın, ışıklar ve konumuz bakımından en önemli kısmı ise "kutsal oda" olarak adlandırılan kısımdır. "kutsal oda"nın içinde ele geçen buluntu grubundan dolayı dini bir işlevde kullanıldığı düşünülmektedir ancak bu bir tapınak ya da mabet olarak düşünülmemelidir. Daha çok birtakım ritüelleri içeren, at nalı biçimli ocağı, figürinleri, küçük ölçekli pişmiş toprak hayvan heykelleri ve bunlarla ilişkili andiron/kaideleri içermektedir (Res. 6-7). Odada ortaya çıkarılan at nalı "n" biçimli ocak, çoğu Karaz Kültürü yerleşiminde ortaya çıkarılan bu kültüre atfedilen ocaklara oldukça benzemektedir (Smogorzewska 2004:153; Pkhakadze 2000:19, Takaoğlu 2000:13). Tepeköy Höyük, Erken Tunç Çağı sonunda da benzer bir örnek ele geçerken yine höyüğün batı kısmında Orta Tunç Çağı (Erken evre) tabakasında oldukça tahrip halde başka bir at nalı biçimli ocak ortaya çıkarılmıştır (Erdoğan vd., 2021). Bu durum ise Karaz Kültürü'nün kendinden sonraki kültürleri etkilediği ve geleneklerinin devam ettiğini göstermesi açısından oldukça önem arz etmektedir. Bahsi geçen "kutsal oda" içinde ele geçen ocaktan ve çevresinden alınan analizler yaklaşık MÖ 1650 yıllarını vermektedir (Depolama yapılarından alınan örneklerde aynı sonucu vermiştir). Makara tipli andiron ya da kaideler bu oda içinde, at nalı biçimli ocağın önünde *in-situ* halde ele geçmiştir. Ancak çoğunlukla pişirme kabı altlığı, ateş ya da ocağın tam parçası (ateş içinde kalan ya da ateşe maruz kalan kısım) olarak nitelendirilen bu malzemenin farklı bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ocağın ön tablası/küllüğü önünde yaklaşık 30-40 cm aralıkla birbirine paralel bırakılan iki adet delikli makara tipi andiron/kaide ve bu andiron/kaide üzerine bırakılan iki adet pişmiş toprak hayvan başı (kurt? ya da boğa?) ele geçmiştir (Res. 8). Bu durumda bahsi geçen makara tipi andiron/kaidelerin Orta Tunç Çağı'nda pişirme ya da ateşe maruz kalan araç olarak değil, kutsal ocak önünde figürin ya da küçük heykel gibi nesnelerin altına kullanılan "kaideler" olduğu anlaşılmaktadır (Erdoğan vd., 2021). Bu alanda yapılan çalışmalarda iki adet benzer makara tipli kaide ele geçmiştir. Bu da yenilemelerin kaide ve üstüne bırakılan figürleri de kapsadığını göstermektedir. Ele geçen makara tipli kaidelerin yükseklikleri Erken Tunç Çağı, Geç evresinde ele geçen makara tipi kaidelerle aynı

şekildedir. En boy oranları nerdeyse aynı olan bu bulguların tek farklı özelliği Orta Tunç Çağı örneklerinde ortada delik bulunmasıdır. Bu da Orta Tunç Çağı örneklerinin yan yana istiflendiklerini ve birbirlerine bir araç vasıtasıyla bağlandıklarını akla getirmektedir. Olasılıkla kutsal ocağın çevresi bu tip kaidelerle sınırlandırılmış ve kaideler birbirine bağlanarak kutsal bir alan oluşturulmuştur. Kaidelerin üzerine de hayvan başları bırakılarak kutsallık tamamlanmıştır.

Resim 8: Orta Tunç Çağı Tabakası, Makara Tipi Kaideler ve Hayvan Başları

Sonuç

Karaz Kültürü'nün Doğu Anadolu Bölgesi'ni mesken seçmesi ile birlikte bölge MÖ 4. binyıl itibariyle büyük değişimlere ve büyük-küçük kültürlerle ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Buna koşul olarak Karaz Kültürü kendinden sonraki kültürlerle dolaylı ya da dolaysız etki etmiştir. Coğrafyayı ve iklimi kullanma, metalurji işlevleri, dini, kültürel, sembolik gelenekler ve yaşam biçimi gibi olgularda bu kültürün izleri kısmen görünmektedir (Işıklı, 2011). Bu çalışmada da Karaz Kültürü'nde oldukça yaygın kullanılan ocaklar, kültürel ocaklar, sembolizm gibi kavramları barındıran andiron/kaideler (Smogorzewska, 2004) ele alınmış ve bunların işlevleri ile kullanım amaçlarından kısaca bahsedilmiştir. Ancak bu grup içerisinde makara tipli andiron/kaidelerin işlevleri konusunda belirsizlik bulunmaktadır. Bahsi geçen bu tip andiron/kaideler çoğunlukla ocakların çevresinde ele geçtiğinden dolayı ocağın bir parçası ya da diğer bir tanımla direk ateşe maruz kalan, üzerine pişirme kabı gibi malzemelerin bırakıldığı ocak ayağı olarak görülmektedir (Smogorzewska, 2004). Keza bu tanımlama kısmen doğru olmasına karşın sadece bu amaçla kullanılmamıştır.

Kültürün izlerinin bulunduğu ve kazısı yapılmış yerleşimlerde makara tipi andiron/kaide örnekleri bol miktarda ele geçmiştir. Ancak bunlar üzerine özel bir çalışma yapılmamış ve genel olarak yukarıda da ele

alındığı gibi “ocak, ocak ayağı” olarak nitelendirilmiştir. Bahsi geçen bu yerleşimler; Karaz Höyük (Koşay-Turfan, 1959), Güzelova (Koşay-Vary, 1967), Pulur (Koşay-Vary, 1964), Sos Höyük (Sagona, 2000; Sagona vd., 1996), Büyüktepe (Sagona 1992; Sagona vd., 1992), Cinis Höyük (Takaoğlu, 2000), Arslantepe (Frangipane 1994), Norşuntepe (Hauptmann, 1970), Şemsiyetepe (Darga, 2000), İmikuşağı (Sevin, 1984), Han İbrahim Şah (Ertem, 1982), İmamoğlu (Uzunoğlu, 1988), Değirmenetepe/Malatya (Esin vd., 1987), Köşkerbaba (Bilgi, 2000) ve Piroit Höyük (Karaca, 1985), Pulur/Sakyol (Koşay, 1976), Korucutepe (van Loon-Güterbock 1972), Tülintepe (Esin-Arsebük, 1974), Tepecik Höyük (Esin, 1982), Han İbrahim Şah (Ertem, 1982), Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976), Pağnik (Harper, 1970), Ağın-Kalaycık (Serdaroğlu, 1971), Kalecik Höyük (Whallon-Wright, 1970), Körtepe (Hauptmann, 1976), Van Kalesi Höyüğü (Tarhan-Sevin, 1994), Dilkaya (Çilingiroğlu, 1993; Kozbe, 1990), Karagündüz (Sevin vd., 2000), Tilkitepe (Korfmann, 1982), Murat Höyük (Özdemir, 2021) ve Tepeköy Höyük (Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023) şeklinde sıralandırırlken bunların çoğu Karaz Kültürü’nün Orta ve Geç evrelerine tekabül etmektedir.

Tepeköy Höyük örneklerinde de bahsettiğimiz makara tipi andiron/kaideler Erken Tunç Çağı’nda ocak etraflarında, atıl ya da farklı yerlerde el geçerken *in-situ* durumda sadece Orta Tunç Çağı at nalı ocağın önünde, pişmiş toprak hayvan başlarıyla birlikte ele geçmiştir. Ayrıca Erken Tunç Çağı örneklerinin hiçbirinde bu tip andiron/kaidelerin ateşe maruz kaldıklarına dair iz yoktur. Ateş ya da yanık izi olmayan Erken Tunç Çağı makara tiplerinin tıpkı Orta Tunç Çağı örneklerinde olduğu gibi ocağın bir parçası olarak değil, ocağın çevresinde kullanıldıkları düşünülmektedir. İhtimalle üzerlerine Orta Tunç Çağı örneğinde olduğu gibi sembolik araçlar (figürin, heykelcik ya da benzer kullanımda olan malzemeler) bırakılmıştır. Yenileme evrelerinde bunların kırıldığı ya da kullanımdan düştüğü için *in-situ* yerlerinde ele geçmemiş, çoğunlukla atıl-kırık durumda bulunmuşlardır. Bu çıkarım daha çok Karaz Kültürü etkisinde kalan diğer kültürlerdeki değerlendirmeler olarak yorumlanabilir. Ancak Tepeköy Höyük için çok farklı bir çıkarımdan da bahsetmek mümkündür. Yukarıda da bahsedildiği üzere Erken Tunç Çağı’nın Erken evresinde Karaz Kültürü’ne ait özelliklerin tam ve streil bir şekilde ele geçtiği, Orta evrede ise Karaz malzemelerine nazaran daha az olan farklı, kaba, özensiz, açkısız çanak çömlek buluntuları ile bu çanak-çömlek malzemelerine benzer (kil, katkı, yapım bakımından) özellikler gösteren olgular ortaya çıkmıştır. Geç evrede Karaz malzemeleri yok denecek kadar azalırken kaba mal grubunun arttığı ve Geçiş evresi olarak nitelendirilen dönemde ise sadece bu kaba mal grubunun ele geçtiği görülmektedir. Buna koşut olarak makara tipi andiron/kaidelerde Erken Tunç Çağı’nın Orta evresinde höyükte ele geçmeye başlamış ve Orta Tunç Çağı sonlarına kadar farklı ebatlarda ele geçmiştir. Bu bağlamda bahsi geçen makara tipi örneklerin kaba mal grubuyla birlikte höyükte başladığı ve bu kaba mal grubu kültürün Orta Tunç Çağı kültürünü de etkilediği düşünülmektedir.

Sonuç olarak; yukarıda sayılan Karaz Kültürü yerleşimlerinde ele geçen makara biçimli andiron /kaideler ocak ve ya ateş alanı etrafında ele geçtiği için ocağın bir parçası olarak sayılmıştır ancak Tepeköy Höyük verileri ile karşılaştırılınca aslında bu andiron/kaidelerin bir kült ile ilişkili olduğu, at nalı ve ya kültürel bir ocağın etrafına yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Tepeköy örneklerinde (Erken ve Orta Tunç boyunca ele geçen tüm örneklerde) hiçbir ateş izinin olmaması buna en iyi kanıtlardan biridir. Diğer bir çıkarım ise bu malzemelerin Karaz Kültürü ürününün olmamasıdır. Tepeköy Höyük’te ikincil kültür olarak adlandırılan ve Erken Tunç Çağı ortasından başlayarak Orta Tunç Çağı sonuna kadar özelliklerini yansıtan bir kültürün ürününün oldukları düşünülmektedir. Keza ele geçen çanak-çömlek ve diğer buluntu gruplarıyla oldukça benzerlik gösteren (malzeme ve işçilik bakımından) makara tipi andiron/kaideler bu ikincil kültür ile ilişkili gibi görülmektedir.

Kaynakça

- Baytar, İrfan (2023). "Tepeköy'ün (Muş) Beşerî Coğrafya Özellikleri". İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 1-20.
- Bilgi, Önder (2000). "Köşkerbaba Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)* (Ed. O. Belli), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 133 – 139.
- Çiftçi, Yunus (2023). "Tepeköy Höyük Erken Tunç Çağı Mimarisi: Kronolojik Gelişim ve Değişimleri". İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, (81-110). Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 81-110.
- Çilingiroğlu, Altan (1993) "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 469 - 491.
- Darga, Muhibe (2000). "Aşağı Fırat Havzası Şemsiyetepe Kazıları 1978 – 1989", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. O. Belli) İstanbul Üniversitesi Yayınları 4242, İstanbul, 140 - 146.
- Erdoğan, Sabahattin (2023). "Tepeköy Höyük Kurtarma Kazıları". İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 53-80.
- Erdoğan, Sabahattin, Mikail Ercek, Yunus Çiftçi, Hanifi Biber, Hakan Yılmaz, Gulan Ayaz, (2021). "Muş/Varto Tepeköy Höyüğü Tunç Çağları", *Anadolu Araştırmaları Dergisi (AnAr)*, 25, 61-86.
- Hayri Ertem, (1982) *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971*, Ankara, TTK, Basımevi.
- Esin, Ufuk (1972). "Tepecik Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, ODTÜ yayınevi, s.139-158.
- Esin, Ufuk (1982). "Tepecik Excavations, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara, ODTÜ yayınevi, s.95-118.
- Esin, Ufuk, (2000) "Tülintepe Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932 1999)* (Ed. O. Belli) İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 87 – 90.
- Esin, Ufuk ve Güven Arsebük (1974). "Tülintepe Kazısı 1971", *Keban 1974*, Ankara, 137 - 143.
- Esin, Ufuk, Güven Arsebük, ve Mehmet Özdoğan (1987). "Değirmentepe Kazıları, 1978", *Aşağı Fırat 1987*, Ankara, 77- 87.
- Frangipane, Marcella (1993). "The Results of the 1991 Campaign At Arslantepe-Malatya", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, s.213-230.
- Frangipane, Marcella (1994). "Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1/XV, Ankara, 211-228.
- Harper, R. P. (1970). "1968 Pağnik Öreni, Kaşpınar Kazısı", *1968 Yaz Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri:1, Yayın: I, 131-134.
- Hauptmann, Herald (1970). "Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *Keban 1970*, Ankara, 103 - 113.
- Hauptmann, Herald (1972) "Norşuntepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, ODTÜ Yayınevi, s. 87-118.
- Işıklı, Mehmet (2010). "Erzurum'da Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan kazılardan Ele Geçen Özel Bir Buluntu Grubu: Boynuzlu Objeler", *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010*, Ankara.
- Işıklı, Mehmet (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Işıklı, Mehmet (2015). "The Development of The Kura-Araxes Culture in Eastern Anatolia: Problems, Determinations and Suggestions", Mehmet Işıklı, Birol Can (eds.), *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Culture Proceedings I/ Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiriler*

I, 241-249.

- Işıklı, Mehmet ve Hatice Ergürer (2017). "Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekan ve Mekan Kullanımına Dair Gözlemler", In: G. Coşkun (Ed), *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekan* (Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu, Kütahya 10-12 Ekim 2016), Ankara, 45.
- Karaca, Ömer (1985). "Pirot Höyük 1983 Kazıları", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 37 - 48.
- Korfmann, Manfred, (1982). *Tilkitepe: Die Ersten Ansätze Prähistorischer Forschung in der Östlichen Türkei- i. İst. Mitt. Beiheft 26*, Tübingen.
- Koşay, Hamit Ziya (1976). *Keban Projesi, Pulur Kazısı 1968- 1970*. O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayınları Seri III, No: 1, Ankara.
- Koşay, Hamit Ziya ve Kemal Turfan (1959). "Erzurum – Karaz Kazısı Raporu", *Bulleten* 23, 352
- Koşay, Hamit Ziya ve Hermann Vary (1964). *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Ankara, TTK Basımevi.
- Koşay, Hamit Ziya ve Hermann Vary (1967). *Güzelova Kazısı*, Ankara, TTK Basımevi.
- Kozbe, Gülriz (1990). "Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1990, 533 - 554.
- Kozbe, Gülriz (2004). Activity Areas and Social Organization within Early Trans- Caucasian Houses at Karagündüz Höyük, Van, *A view from Highlands: Archaeological Studies in Honor of Charles Burney*, A. Sagona (Ed.), Herent, Peeters, s. 35-53.
- Kuşnareva, K. Kh., T. N. Cubinişvili (1970). *Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza (Güney Kafkasyanın Antik Kültürleri)*, Leningrad.
- Özdemir, Abdulkadir (2021). "Murat Höyük Erken Tunç Çağı III: Yerleşim Yapısı, Mimari ve Seramik". İn: A. Özdemir, Z. Kılınc, E. Demir (Eds.), *Erken Tunç Çağı'nda Murat Höyük*. Ege Yayınları, İstanbul, 45-72.
- Parlıtı, Umut, E. Akyüz (2023). "Hearth Finds at Çiğdemtepe Mound". In Parlıtı, U. (Ed.), *A Reflection of the Past and a Glimpse to the Future: Religion And Ritual in Anatolian Archaeology*, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul, 103-124.
- Phakadze, G. (2000). "On the Distribution of Kura-Araxes Hearths and Andirons", *Dziebani The Journal of the Centre for Archaeological Studies Georgian Academy of Science*, s.15-26.
- Sagona, Antonio (1992). "Büyüktepe Höyük, 1990". *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 305 - 311.
- Sagona, Antonio (2000). "Sos Höyük and the Erzurum Region in late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia", *Chronologies des Pays du Caucase et de LEuphrate aux IV8 - III- e Millenaires* (ed. par. C. Marro et H. Hauptmann), Paris, 329 - 373.
- Sagona, Antonio, G. E. Pemberton, I. Me Phee, (1992). "Excavations at Büyüktepe 1991: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* 42, 29 - 46.
- Sagona, Antonio, M. Erkmen, C. Sagona, I. Thomas, (1996). "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* S.46, s. 27-52.
- Serdaroğlu, Ümit (1971). "Ağın ve Kalaycık Kazıları, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 2, 23-26.
- Sevin, Veli (1984). "İmikuşağı Kazıları, 1983". *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 93-102.
- Sevin, Veli (1988). "İmikuşağı Kazıları, 1983", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 93-102.
- Sevin, Veli, Aynur Özfırat, Ersin Kavaklı (2000). "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Bulleten* LXIII/238, 847-881.

- Smogorzewska, Anna (2004). "Andirons and Their Role in Early Transcaucasian Culture", *Anatolica XXX*, s.151-177.
- Tarhan, M. Taner ve Veli Sevin (1993). "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları", *Bulleten 57/220*, 843 - 861.
- Takaoğlu, Turan (2000). "Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia", *Anatolian Studies vol. 50*, s.11-16.
- Uslu, Erol, Hanifi Biber, Rafet Çavuşoğlu, Hakan Yılmaz, Sabahattin Erdoğan, Sinan Kılıç, (2023). "İremir Höyük 2020 Yılı Kurtarma Kazısı", *Türk Etnografya ve Arkeoloji Dergisi*, 85/1, 43-57.
- Uzunoğlu, Edibe (1988). "Malatya-İmamoğlu 1987 Yılı Kazı Çalışmaları". *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 71 – 93.
- van Loon, Maurist. N. (1973). "The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary Report. Part I: Architecture and General Finds", *Journal of Near Eastern Studies*, S.32, No. 4, s.357-423.
- van Loon, Maurist. N ve H. G. Güterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri: 1, No: 3, Ankara, 79 - 81.
- Whallon, Robert ve Wright, Henry T (1970) "1968 yılı Fatmalı- Kalecik Kazısı Ön Raporu", *Keban Projesi 1968 yılı Çalışmaları*, TTK Basımevi, Ankara, 61-70.

Hyperpyron'un Tarihsel Gelişimi

Umut BAYAR¹

Öz: Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun siyasi olarak devamı olduğu gibi ekonomik olarak da mirasıdır. Roma İmparatorluğu Cumhuriyet döneminden itibaren iktisadi olarak nakdi para politikası uygulamaya çalışmış fakat yaşanan askeri ve ekonomik sorunların etkisi ile uygulanan ekonomik politikalarda zorlanarak çeşitli para birimleriyle ödeme biçimini uygulamıştır. Bunlar; sestertius, aureus, solidus, livre, as ve dinarius'tur. Bu çeşitliliğin temel sebebi kullanılan madenlerin paralardaki oranı ve enflasyonist dönemlerde yaşanan değer kaybına karşı alım güçleridir. Roma İmparatorluğu yaşadığı askeri ve ekonomik krizlerde madeni paralardaki maden oranlarını değiştirerek para arzını dengelemeye çalışmıştır. III. yüzyıl krizi en önemli örnek konumundadır. Kavimler Göçü ve Malazgirt Savaşı'ndan sonraki dönemde de benzer bir durum yaşanmıştır. Bizans madeni para sistemi çağdaş batı madeni para sistemlerinden çok daha karmaşıktır. Ayrıca, her büyük parasal krizin ardından uzun ya da kısa süreli, ama her zaman en az bir yüzyıl süren bir istikrar süreci yaşandığından, büyük bir uyum sağlama kapasitesi sergilemektedir. Malazgirt Savaşı'ndan önce Bizans ekonomisi önceki enflasyonist sorunlardan daha fazlası ile karşı karşıya kalmıştır. Madeni paralar hızla değer kaybederken Anadolu'da başlayan Türk fetihleri Bizans ekonomisini alt üst etmiştir. I. Alexios Komnenos Balkanlarda ve Anadolu'nun bir kısmında kontrolü tekrar sağladığı zaman, oğlu Ioannes ile birlikte taç giyinme töreninden başlayarak madeni para basımında yeni düzenlemelere başvurmuştur. Hyperpyron I. Alexios Komnenos tarafından 1092 yılında tedavüle alınmış ve onun ardılları döneminde de kullanımı devam etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Madeni Para, Hyperpyron, Nomisma

Historical Development of Hyperpyron

Abstract: The Byzantine Empire was not only the political continuation of the Roman Empire, but also its economic heir. The Roman Empire tried to apply cash monetary policy economically since the republican period, but with the effect of the military and economic problems experienced, it was forced to apply economic policies and applied the form of payment in various currencies. These are sestertius, aureus, solidus, livre, ace and dinarius. The main reason for this diversity is the ratio of the metals used in the coins and their purchasing power against depreciation during inflationary periods. During military and economic crises, the Roman Empire tried to stabilise the money supply by changing the mineral ratios in coins. III. century crisis is the most important example. A similar situation was experienced in the period after the Migration of Tribes and the Battle of Malazgirt. The Byzantine coinage system is much more complex than the contemporary western coinage systems. Moreover, it exhibits a great capacity for adaptation, as each major monetary crisis is followed by a period of stabilisation, which may be long or short-lived, but always lasts at least a century. Before the Battle of Malazgirt, the Byzantine economy faced more than the previous inflationary problems. While coins were rapidly losing value, the Turkish conquests in Anatolia turned the Byzantine economy upside down. When Alexios I Komnenos regained control over the Balkans and parts of Anatolia, he and his son Ioannes introduced new regulations in coinage, starting with the coronation ceremony. The Hyperpyron was put into circulation by Alexios I Komnenos in 1092 and continued to be used by his successors.

Keywords: Byzantine Empire, Roman Empire, Coinage, Hyperpyron, Nomisma

İlk ve Orta Çağlar boyunca dünya ekonomik sistemi iki tip ödeme şekline sahiptir. Bunlar aynı ve nakdi olarak uygulanan para politikasıydı. Aynı ödeme mal ve hizmetlerin karşılığında para olmayan ancak ihtiyaçları gidermeye yönelik ödeme şekli iken nakdi ödeme mal ve hizmetler karşılığında para şeklinde ödemedir. Roma İmparatorluğu, Cumhuriyet döneminden itibaren nakdi ödeme şeklini benimsemiştir. Roma yönetimi farklı özelliklerde madeni paralar kullanmıştır. Bunlar; sestertius, aureus, solidus, livre, as ve dinarius'tur. Bu çeşitliliğin temel sebebi kullanılan madenlerin paralardaki oranı ve enflasyonist dönemlerde yaşanan değer kaybına karşı alım güçleridir. Bu paraların çeşitli miktarda piyasaya sürülmesi ile Roma ekonomisi dengede kalmayı başarmıştır. (Grierson 1999a:1)

Roma İmparatorluğu yaşadığı askeri ve ekonomik krizlerde madeni paralardaki maden oranlarını değiştirerek para arzını dengelemeye çalışmıştır. III. yüzyıl krizi en önemli örnek konumundadır. Kavimler Göçü ve Malazgirt Savaşı'ndan sonraki dönemde de benzer bir durum yaşanmıştır.

Roma ekonomik sisteminin vazgeçilmez ögesi darphaneden kullanılan madenlerin teminidir. Bu madenler, altın, gümüş ve bakırdır. Ancak Roma sınırları içinde bu madenler birçok bölgede değil belirli alanlardan temin edilmektedir. Daçya bölgesinin elden çıkması altın madenleri açısından Roma'ya büyük darbe vurmuştur.

Bizans İmparatorluğu, Roma mirasını sürdürmeye çalışmış ve para ekonomisinin bir parçası olmayı sürdürmüştür. Doğu Anadolu'daki altın madenleri ile gümüş madenleri, Karadeniz sahilindeki bakır madenleri en önemli meta kaynakları konumundadır. Balkanlarda Bosna, Makedonya, Sırbistan önemli maden yataklarına sahiptir. Ancak İmparatorluğun değişen siyasi yapısı ile sınır bölgelerinde bulunan bu bölgeler diğer kavimlerin baskısı altında kalmış kimi zaman verim alınmaz kimi zaman ise kaybedilerek kullanılamaz hale gelmiştir. Bu nedenle para arzında kısmi sıkıntılar baş göstermiştir.

Bizans yönetimi VIII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar trimetalik bir para rejimi benimsemiştir. Bu dönemde nomisma altın para birimi iken miliaresion gümüş ve follis bakır para birimini oluşturmuştur. (Grierson, 1999a:2) Arap fetihleri yedinci yüzyıldan itibaren Bizans paralarında maden oranında değişikliklere neden olmuştur. Nomismadaki değer kaybı %50 oranına ulaşmıştır. IV. Konstantinos nomismanın içerisindeki maden miktarları ile ilgili reform yapmış ancak bu reform nomismadaki değer kaybını engellemeye yetmemiştir. (Haldon, 2005:87-88)

Standart altın sikke olan nomisma 4,55 gram veya 4,54 gramdır. Yüzyıllar boyunca nomisma içerdiği maden miktarı ve piyasa değeri olarak değişikliklere uğramıştır. 4-6 yüzyıllarda 3,24 gram, 6-7 yüzyıllarda 3,22 gram, 7-9 yüzyıllarda 3,20 gram 9-13 yüzyıllarda ise 3.19 gramdır. (Haldon, 2008:39, Ostrogorsky, 2006:38) 1 standart nomisma, 12 miliaresion 24 kırat ve 288 follis değerindedir. 1 miliaresion 2 kırat 24 follis değerindedir. (Haldon, 2005:87-88) Bizans esnafı ve tüccarlar valilerin emriyle bu dönüşüm cetvellerine yani hesaplamalara göre hareket ediyordu. (Charanis, 1984:534)

III. Leon gümüş madeni para olarak miliaresionu piyasaya sürmüştür ancak bu durum da nomismanın değer kaybını engellememiştir. (Haldon, 2005:87-88) Miliaresion orta değerlerde alışverişlerde aracı olarak kullanılmış, altın sikkenin 1/12 ve 1/14 değerleri arasında çeşitlilik göstermiş ve XI. yüzyılda tedavülden kalkmıştır. Bakır sikkenin (follis) fraksiyonları da giderek ortadan kalkmıştır. Bu nedenle VIII. ile X. yüzyıllarda metal başına bir para biriminin var olduğu basit bir parasal yapı meydana gelmiştir. Bu parasal yapının öğeleri ortalama yüzde 97'lik yüksek saflıktaki altın nomisma yüzde 98 ila 83 arasında çeşitlilik gösteren düzensiz saflıktaki gümüş miliaresion ve bakır follis'tir. Gündelik alışverişlerde kullanılan follis miliaresion'un 1/24'ü ve miliaresion da nomismanın 1/12'si değerindeydi. (Laiou ve Morrisson, 2020:103) II. Mihail (821-829) döneminde bakır sikke basımı artmış ve Selanik ile Cherson'da iki yeni darphane açılmıştır. Dokuzuncu yüzyıla kadar farklı darphanelerde para arzı sürmüştür. Selanik, İzmit, Antakya, Kartaca ve Siracusa'daki darphanelerde para basılırken 850 tarihinden itibaren kademeli olarak İstanbul darphanesinde merkezi para basımına başlanmıştır. (Cheynet, 2008:19) Darphanelerin merkezi ve standart basıma geçmesiyle birlikte bakır sikke follis'in ağırlığında ciddi bir artış olmuştur. (Haldon, 2005:87-88) Bu durum bakır sikke arz-talep dengesinde bir artış yaşandığını göstermektedir. İmparator II. Nikeforos Phokas (963-969) mali nedenlerle ağırlığı daha hafif bir seri yeni nomisma basmıştır. Bu yeni basılan nomismalara çeyrek anlamında

tetarteron denmiştir. (Grierson, 1999a:9) Tetarteron'un piyasaya sürülmesi ile birlikte tam ağırlıklı nomismaya histamenon adı verilmiştir. (Hagen ve Weschke, 1983:IX-X, Morrisson, 2010:35) II. Nikeforos Phokas'ın ardılları hafif nomismayı piyasaya sürmeye devam etmişlerdir. (Morrisson, 2010:35) II. İustinianos döneminde namismadaki altın oranı %96'ya VII. Konstantinos (913-959) döneminde % 94,4 e ve IV. Mikhael (1034-1041) döneminde ise %90'a kadar düşmüştür. (Haldon, 2005:87-88, Ostrogorsky, 2006:307) 1060'ların sonuna doğru ekonomik amaçlar için özellikle ekonominin nakit ihtiyacının karşılanabilmesi amacıyla hazinenin rezervlerindeki altının niceliğinden çok daha hızlı artan ticaret hacmi nedeniyle Bizans yönetimi bilinçli bir şekilde devalüasyona giderek nomismanın değerini düşürmüştür. Aynı dönemde benzer bir durum İtalya'da meydana gelmiştir. (Oikonomides, 2002:1020) Bizans darphaneleri İmparator IX. Konstantin döneminden (1042-59) 1069 tarihine kadar nomismanın içerisindeki altın miktarında kademeli düşüş gerçekleşmiştir. Bu süreçte gümüşün miktarı yıllık % 0.4 yükselirken nomismanın içerdiği altın miktarı % 90'dan %70'e düşmüştür. (Morrisson, 2010: 36-37) Nomismadaki son büyük düşüş 1071-1092 yılları arasında gerçekleşmiştir. I. Alexios Komnenos döneminde artık gümüş madeni para biriminden farklı bir görünümü olmayan altının nomismanın içerdiği altın miktarı %35,8'den %10,6'ya düşmüştür. (Morrisson, 2010: 37) Böylece nomismanın değeri I. Alexios Komnenos döneminde 8 kerata düşmüştür. (Grierson, 1999a:10) İmparator I. Aleksios Komnenos oldukça zor bir karar alarak nomismadaki 3/2 oranındaki değer kaybını kabul etmiştir. (Ostrogorsky, 2006; 341) Bizans'ta bu devalüasyona karşı önemli bir tepki olmamıştır. Diğer taraftan 1070'lerde devalüasyon krizine ve Orta Bizans para sisteminin, mali ve vergi sistemiyle birlikte tamamen çöküşüne tanık olmaktayız. 1071 civarında –Malazgirt Meydan Savaşı'nın ve Küçük Asya'nın kaybının arifesinde- önceden meydana gelenden çok daha sert bir kriz yaşanmıştır. (Oikonomides, 2002:1020) Siyasi ve mali durum 1070'lerde büyük ve derin bir kriz haline gelmiştir. Bizans'ın savaş alanlarında uğradığı ağır yenilgilerle yüzleşmek zorunda kaldığı bu süreçte aynı sene içerisinde Malazgirt'teki yenilgi ile Anadolu'nun kapısı Türklere açılırken İtalya'daki son üs olan Bari'de kaybedilmiştir. Bu dönemde altın sikke devalüasyonunda onu takip etmeyen gümüş ve bakır paralar arasında dönüşüm cetveli ve birbirini karşılama oranları bağlamında dengesizlik ortaya çıkmıştır. Bu, çözülmesi zor problemler yaratmış ve kamu ekonomisinde temel değişikliklere yol açarak vergi sisteminin çökmesine neden olmuştur. Kriz belirtileri, İmparator I. Aleksios Komnenos'un reformları ekonomik ve mali krizin etkilerini azaltana kadar birkaç yıl sürmüştür. Mevcut durum, tedavüle sokulan madenî para sayısında çok daha küçük miktarlarda artışa izin vermiştir. Böylece Bizans darphaneleri madenî paraları birbirlerine dönüştürmek zorunda kalmıştır. Miliareasionun eritme potasına atıldığı sırada yeni gümüş sikkelerin bakır ile alaşımı gerekiyordu ve daha sonra bu devalüe edilen miliareasionun nomismayla darp edilmesi ile birlikte son tedavüle giren histamenonun %18 oranında az altın miktarıyla yeniden piyasaya sürülmesine neden oldu. (Morrisson, 2010:37)

I. Alexios Komnenos Balkanlarda ve Anadolu'nun bir kısmında kontrolü tekrar sağladığı zaman, oğlu Ioannes ile birlikte taç giyinme töreninden başlayarak madenî para basımında yeni düzenlemelere başvurmuştur. (Morrisson, 2010:37) İmparator I. Alexios Komnenos altın madenî parayı eski değerine geri getirmeyi başarmış, üçüncü bir hyperpyron, beyaz altının trikephalon'u, nomisma aspron trachy'si, gümüş eklenmiş bakır (ortak kullanımda stamenon olarak adlandırılan "billon aspron trachy") veya iki küçük bakır para, noumion olarak isimlendirilen tetarteron ve yarısı hyperpyron'u (yüksek arıtılmış) darp ettirerek para piyasasının kullanımına sunmuştur. (Morrisson, 2010: 37-38) Hyperpyron aslında ismi gibi yüksek arıtılmış olmasa da 1/3'ü yani %30 altın, %60 gümüş ve %10 bakır iken, 1028-56 yıllarında değeri düşürülmüş madenî paralar ayarında 20'de bir bölü iki keratia'ya denk geliyordu. Bu durum 1070-91 yıllarındaki değeri düşürülmüş altın madenî paranın yeniden darbından kaynaklanmaktaydı. (Morrisson, 2010: 37-38)

Hyperpyron 4.55 gram ağırlığındaki standart altın madeni paradır. I. Alexios Komnenos tarafından 1092 yılında tedavüle alınmış ve onun ardılları döneminde de kullanımı devam etmiştir. Nomisma tedavülden kalkarak yerini hyperpyrona bırakmıştır. Hyperpyron XIV. yüzyılın ortalarında madenî para basımı durduğu için 24 keratia'ya bölünen bir tür hesaplama birimine dönüşmüştür. Batı'daki kısaltmaları Latincece perperum ile İtalyancada perpero'dur. Balkanlarda ise genellikle gümüş madenî para ya da hesaplama birimi olarak çeşitli biçimlerinde kullanılmıştır. (Grierson, 1991: 964-965) Örneğin, Stefan Duşan'ın 20 Ağustos 1346 tarihli Bari San Niccolo Kilisesi'ne bağışında "ducenta perpera grossorum Veneticorum duodecim pro quolibet perpero computata" (12 Venedik grosso'larınının 200 iperferon'u) denmektedir. Bu oran hyperpyronun darp

edilmesinin durmasından sonra da devam etmiştir. (Grierson, 1999b: 28) Hyperpyronun ön yüzünde Hz. İsa ya da Kutsal Bakire diğer yüzünde ise Hz. İsa, Kutsal Bakire veya azizlerin eşlik ettiği ayakta duran bir imparator yer alıyordu. (Grierson, 1999a: 11)

İmparator II. İoannes Komnenos'un hükümdarlığına (1118-1143) ait Hyperpyron Kaynak: (Hagen ve Weschke, 1983: levha 5)

Metalürjik kısıtlamalar, değer kaybının son aşamasında gümüşün kaybolması ve yeni metalin azlığı, darphane yetkilileri tarafından yapılan düzenlemeleri açıklamaktadır. Komnenosların ortaya koymuş olduğu parasal sistem, erken Bizans sistemi kadar iyi tasarlanmış ve değiş tokuş için kullanılan parasal dönüşüm cetvellerine açıkça uyarlanmıştır. Hyperpyronun saflığı sadece 1180'ler ile 1204'te yüzde 87'den yüzde 82'ye düşerek XII. yüzyılda nispeten istikrarlı kalmıştır. Ancak elektrumun ağırlığı azaltılmış ve stamenonun değeri 1136'da 1/48'den 1190'da 1/120'ye ve 1199'da 1/184'e düşerken elektrumun değeri 1/4'e, sonra 1/6 hyperpyrona düşmüştür.

IV. Haçlı Seferi'nin ardından Konstantinopolis'te Latin İmparatorluğu'nun kurulmasından sonraki dönemde İznik İmparatorluğu hyperpyronu kullanmaya devam etmiştir. İznik İmparatorluğu Hyperpyron, trikepalon (altının 12/1'i değerindeki gümüş saf madeni paralar) stamenon (saf bakır sikkeler) ve birkaç tetarteron gibi madeni paraları tedavüle sokabilmiştir. (Morrisson, 2010: 38) III. İoannes Vatatzes (1222-54) 18 keratia kadar inen bir hyperpyronu Manisa'da darp ettirmiştir. (Grierson, 1999a: 11) 1261'den sonra 17 keratia olarak darp edilen hyperpyron daha sonra II. Andronikos'un (1282-1328) uzun saltanatı sırasında önce 15 daha sonra ise 12 keratiaya ve son olarak 11 keratia'ya düşürülerek değer kaybı yüzde 45'e ulaşmıştır. (Morrisson, 2010: 38) Bu madeni paralar altın değerinde olduğu için nicelik olarak değil nitelik olarak değer kazanmaktaydı. Bizans altın madeni parasının son kez darp edilişi V. İoannes ve VI. İoannes'in ortak imparatorlukları (1347-52) sırasında gerçekleşmiştir. (Grierson, 1999a: 12) V. İoannes ayrıca Floransa altın florini ve Venedik altın dukasından esinlenerek kendi florinini de bastırmayı düşünse de imparatorluğun kaynakları artık bu gibi uluslararası paralarla mücadele edecek durumda değildi. (Grierson, 1999b: 45)

Floransa Cumhuriyeti 1318-19 tarihli Florini Kaynak: (Hagen ve Weschke, 1983: Levha 21)

1261'den sonra Palaiologoslar, Komnenos trimetalik sistemini devam ettirseler de onlar da batıyla artan ticaretin etkisi ile yeni değer birimleri oluşturarak, batı sikkeleriyle rekabet etmek zorunda kaldılar, trikephalon'un yerini alan basilikon 1304 yılında Venedik gümüş doukatonundan (düka, grosso) türemiş, politikon billion denier tournois'ten kopyalanmış ve 1367'de gümüş hyperpyron da denen stavraton, miliaresionun yerine geçmiştir. (Morrison, 2010: 38) Hyperpyron, değeri kaynaklarda stavraton adı verilen iki büyük gümüş madeni parayla ödenebilecek bir hesaplama parası olarak sürekliliğini korumuştur.

Komnenoslar devrinde Selanik, Filibe ve Paristrion'daki Isaccea gibi birkaç darphane madeni para üretimine devam etmişse de madeni para reformlarından sonra darp işleminin tekrar Konstantinopolis'te merkezileştiği görülmektedir. Selanik darphanesi Balkan toprakları için tetarteron ve noumion darp ederken, bu dönemde iki ayrı darphane (değerli metal madeni paralarından sorumlu moneta imperialis ve küçük değişim için moneta publica) bulunmaktaydı. (Morrison, 2010: 39) Palaiologoslar döneminde Konstantinopolis darphaneleri, doğrudan yönetilen bir imparatorluk atölyesinden ziyade özel kişilerin getirdiği külçe veya madenî paraları kabul eden ve muhtemelen on dördüncü yüzyılın ortalarından itibaren kiraya verilen bir atölyeye dönüşmüştür. Selanik darphanesi 1370 yılına kadar para basımına devam etmiştir. II. Manuel'in hükümdarlığı sırasında (1391-1425) Monemvasia veya Mistra'da bazı zayıf torneseller darp edilmiştir. (Morrison, 2010: 40)

Simone Boccanegra dönemine ait bir Cenova Genovinosu Kaynak: (Hagen ve Weschke, 1983: Levha 24)

Tarım ekonomisine dayalı iş bölümündeki gücü ile Bizans İmparatorluğu ticaret hacmiyle de önemli bir devlettir. Ayrıca Bizans ekonomisi işlem maliyetlerini düşüren birleşik parasal sisteme sahipti. Bizans madeni para sistemi çağdaş batı madeni para sistemlerinden çok daha karmaşıktır. Ayrıca, her büyük parasal krizin ardından uzun ya da kısa süreli, ama her zaman en az bir yüzyıl süren bir istikrar süreci yaşandığından, büyük bir uyum sağlama kapasitesi sergilemektedir. (Morrisson, 2002:920)

İmparatorluk dönemi Milan Denarileri Kaynak: (Day Jr., Matzke ve Saccocci, 2020: 928-929)

XII. yüzyıl boyunca Bizans altın parası en büyük genişlemesini yaşamıştır. Batı'da Bizans sikkesi için onuncu yüzyıldan itibaren belirlenen besantius, bisantius, bezant o zamanın herhangi bir altın parası için ortak bir kelime haline gelmiştir. 1059 ile 1092 yılları arasındaki paranın devalüasyonu unutulmuş Komnenos hyperpyronu, dönemin Venedik belgelerinde yer aldığı gibi Akdeniz ticaretinde geniş bir dolaşım elde etmiştir. Hyperpyron güçlü bir ekonominin desteklediği istikrarlı bir yapı ve yüksek maden değeri ile satın alma gücüne sahip uluslararası bir para birimi olarak batıdaki Murabit morabitanosu ve doğudaki Fatimi dinarı ile birlikte Orta Çağ'ın en güçlü para birimlerinden biriydi. (Morrisson, 2010: 43) 1204 ve 1261'den sonra Bizans'ın İtalyan tüccarlar tarafından baskılanan uluslararası pazara entegrasyonu, önceki durumun ve iş bölümünün tamamen tersine dönmesine yol açtı. Batıya katma değeri yüksek malları ihraç etmek yerine, genel olarak hammadde ve tarım ürünleri ile yünlü kumaş gibi mamul ürünler ihraç edilmekteydi. Yapılan ticarete kullanılan uluslararası paralar açısından hyperpyron batıda Cenova genovinosunu ve Venedik altın dükasını darp ettiği zaman daha rekabetçi koşullar ile karşı karşıya kaldı. Daha sonra Hyperpyron ve dinar'ın yerine uluslararası para birimi oldu. Bu durum batıdaki gümüş madeni paraların Doğu'ya taşınması, Doğu'daki altın madeni paralarının da Batı'ya taşınmasını beraberinde getiren, Bizans'ın mali sorunlarıyla birlikte hyperpyronun tedavülden kalkmasına yol açan farklı altın-gümüş oranlarının sonucuydu. (Morrisson, 2010: 44)

Andrea Dandolo'nun hükümdarlığı sırasında (1343-54) Venedik Dükası Kaynak: (Hagen ve Weschke, 1983: Levha 26)

Sonuç

Hyperpyron'da daha önce kullanılan madenî paralar gibi tarihsel süreçte Bizans İmparatorluğu'nun yaşamış olduğu olay ve olgulara bağlı olarak inişli çıkışlı bir gelişim göstermiştir. Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarının daraldığı dönemlerde maden yataklarının ve darphane merkezlerinin elden çıkması ile maden yetersizliği ortaya çıkmış bu durum hyperpyronun değer kaybına uğrayarak içerdiği altın miktarının azalmasına sebep olarak bir değerlendirme birimine dönüşmesine yol açmıştır. Hyperpyron Bizans ekonomisinin dengelenme ya da büyüme dönemlerinde imparatorluk siyasetine bağlı olarak değer kaybetmiştir. IV. Haçlı Seferi ile Bizans İmparatorluğu'nun parçalanması, XIII. yüzyılın hemen başında Batı Anadolu'da yaşanan Türk akınları ile birlikte bölgede Türk Beyliklerinin kurulması Bizans İmparatorluğu'nun hem de hyperpyronun kaderinde belirleyici olmuştur. Telifisi mümkün olmayan toprak kayıpları ile başlayan askeri ve ekonomik krizler hyperpyronu tedavülde tutmanın zorluğu ile birleşerek İmparatorluğun tamamen çöküşüne kadar devam etmiştir. Bizans İmparatorluğu XIV. yüzyılda sadece siyasi krizler sonucunda yaşanan ekonomik buhranlar ile karşılaşmamış aynı zamanda Kara Veba gibi ticareti sekteye uğratabilecek krizlerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Yine bu yüzyılda Ceneviz-Venedik rekabeti de Bizans ekonomisini zorlayan bir başka olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bizans ekonomisi de diğer yerleşik yaşam süren Orta Çağ toplumlarının ekonomileri gibi temelde tarıma dayanıyordu. Ticaret ve imalat, tarım ekonomisinin uzantısı yani destekleyicisi konumundaydı. Para ekonomisi modelinde toprak kayıplarının telifisi mutlaka ekip biçilen alanın artırılması ile ikame edilmekteydi. Fakat kaybedilen topraklar ile birlikte nüfus da kaybedildiği için Bizans ekonomisi para ekonomisi modelinden uzaklaşarak Roma İmparatorluğunun da zaman zaman kullanmak zorunda kaldığı aynı ekonomi modelini, para ekonomisi modeli ile aynı anda kullanma çözümüne başvurmuştur. Bu geçişken ekonomi modeli Bizans yönetiminin mali konulara bakışını önemli ölçüde etkilemiştir. Harcamaları kontrol etmek para arzını dengelemek için Roma ve Bizans ekonomi yönetimleri birçok para birimini aynı anda piyasada tutarak farklı şekilde para piyasasına yön veren bir yapıya dönüşmüşlerdir. Bu iç içe geçmiş karmaşık mali sistem birden fazla madeni parayı aynı anda piyasada tutmayı ve bu madenî paraları birbirine dönüştürme kabiliyetine sahip olmayı gerektirmekteydi. Bu sebeple çeşitli isimler ile anılan madeni paralar temelde altın, gümüş ve bakır madeni paralardır. İsimleri değişebilir ancak nitelikleri aynıdır. Bu nedenle Hyperpyron piyasadaki çekilmesi farklı esaslara dayanan yeni bir altın madeni paranın piyasaya sokulması anlamına gelmektedir. Hyperpyron yalnızca bir altın madeni para değil imparatorluk ve imparatorluğu yöneten hanedanların simgeleştiği somut bir yapıdır. Bu yapı farklı isimler adı altında Bizans İmparatorluğunun yıkılışına kadar devam etmiştir.

Kaynakça

- Charanis, P. (1984). Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler (Çev. M. Delilbaşı). *Belleten*. 48 (191-192), 523-536.
- Cheyne, J.C. (2008). *Bizans Tarihi*. (Çev. İ. Yerguz). Ankara: Dost Kitabevi.
- Day Jr., W. R, Matzke, M. ve Saccocci, A., (2020). *Medieval European Coinage: Volume 12, Northern Italy*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 928-929.
- Grierson, P., "Hyperpyron", (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Ed. A. P. Khazdan), Oxford: Oxford University Press, s. 964-965.
- Grierson, P., (1999a). *Byzantine Coinage*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Grierson, P., (1999b). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, 5: Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453*, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Hagen, Jahnke, U., & Weschke, Joachim. (1983). *Gold Coins of the Middle Ages*, München: Deutsche Bundesbank Collection Frankfurt Am Main.
- Haldon, J. F, (2005). *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, New York: Palgrave Macmillan.
- Haldon, F, (2008). *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Edited by Elizabeth Jeffreys, John Haldon and Robin Cormack, Oxford: Oxford University Press.
- Laiou, Angeliki, E., & Morrişon, Cécile. (2020). *Bizans Ekonomisi*, (Çev. B. Bayram). İstanbul: Runik Kitap.
- Morrişon, C, (2002). Byzantine Money: Its Production and Circulation, *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, (Ed. Angeliki E. Laiou), Volume I, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, s. 909-966.
- Morrişon, C, (2010). "Money, Coins and the Economy", *The Byzantine World*, (Ed. Paul Stephenson), New York: Routledge.
- Oikonomides, N, (2002). "The Role of the Byzantine State in the Economy", *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, (Ed. Angeliki E. Laiou), Volume I, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, s. 973-1058.
- Ostrogorsky, G, (2006). *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. F. İşıltan). 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Unutuş Kavramının Henri Bergson Felsefesindeki Yeri

Hasan BAYAM¹

Öz: Bu çalışmada yer alan bilgiler, unutuş kavramının insan zihnindeki yeri ve unutmanın felsefi anlamda nasıl bir ele alınacağını belirlemek amacıyla hazırlanmıştır. Felsefe tarihinde önemli bir yere sahip olan "unutma", "anımsama" ve "hafıza" kavramlarının incelendiği bu çalışmada, unutuşun ontolojik anlamdaki yerine dair çıkarımlar yapılmıştır. Henri Bergson'un eserleri ışığında incelenen unutuş kavramı, bir yok olma değil de hafızanın pasif alanına atılma biçiminde ele alınmıştır. Henri Bergson'un zihin felsefesi üzerinden yaptığı açıklamalar, beynin ve hafızanın birbiriyle olan ilişkisini kavramak açısından önemlidir. Unutuşun yok olma anlamına gelmediğine dair iddia, Bergson felsefesi temelinde desteklenebilmektedir. Bu çalışmanın amacı, unutuşu ontolojik olarak konumlandırmak ve söz konusu düşünürlerin izinde giderek, unutuşun kati bir yok oluş olmadığını savunmaktır.

Anahtar Sözcükler: Bergson, Unutuş, Anımsama, Anı, Hafıza

The Place of The Concept of Forgetting in Henri Bergson's Philosophy

Abstract: The information contained in this study has been prepared to determine the place of the concept of forgetting in the human mind and how forgetting will be handled philosophically. In this study, the concepts of "forgetting", "remembering" and "memory", which have an important place in the history of philosophy, are examined, and inferences are made about the ontological place of forgetting. The concept of forgetting, examined in the light of Henri Bergson's works, is not considered as extinction but as being thrown into the passive area of memory. Henri Bergson's explanations through his philosophy of mind are important in understanding the relationship between the brain and memory. The claim that forgetting does not mean extinction can be supported on the basis of Bergson's philosophy. The aim of this study is to position forgetting ontologically and, following the footsteps of the thinkers in question, to argue that forgetting is not a definitive extinction.

Keywords: Bergson, Forgetting, remember, moment, memory

Bu makale, Haziran 2024'te Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde, Doç. Dr. Eren RIZVANOĞLU danışmanlığında hazırlanan *Henri Bergson, Martin Heidegger ve Paul Ricoeur'de Unutuş Kavramının Ontolojik Konumu* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş Tarihi: 15.05.2024 Kabul Tarihi: 30.05.2024 Makale Türü: İnceleme Makalesi

¹ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe, Van, Türkiye, hasanbayam72@gmail.com, ORCID: 0009-0006-2355-0277

Giriş

Düşünebilme yetisi, insanın anlamlandırma ihtiyacını karşılarken, aynı zamanda yaşam biçiminin nasıl olması gerektiğine dair de sürekli paradigmaların oluşmasını sağlar. Felsefe disipliniyle doğrudan ilintili olan bu yeti, beyin organı aracılığıyla, sınırsız bir derinliğe ve uzama doğru yol almayı sağlar. Bilimsel bilgi, bu uzam içinde keşfedilip sınırlandırılabilirken, felsefi bilginin aynı uzamda belli sınırlarının olmadığı söylenebilir. Bunun nedeni, felsefi sorgulamanın deney ya da gözlemlerle bitmemesi ve felsefenin, doğa ötesi bir alanın olup olmayışıyla da ilgilenmesidir. Edmund Husserl'in *Kesin Bilim Olarak Felsefe* adlı eserinde dediği gibi felsefe, ilk dönemlerinden beri teorik bütün gereksinimleri karşılayacak bir bilimsel düşünce olma iddiasında olmuştur. Ne var ki bu iddianın gereklerini hiçbir zaman yerine getirememiştir (Husserl, 2014: 10).

Dolayısıyla felsefi düşünce sistemi, sonsuz bir akıl yürütmeye birlikte, metafiziksel olarak evreni anlamlandırma olanağına da sahiptir. Aristoteles'in *Metafizik*'te dile getirdiğine benzer biçimde söylenecek olursa: Varlık, kendi anlatımını farklı ifadelerle bulur. Henry Bergson, insan zihni üzerinden yaptığı çözümlemelere bağlı olarak, zihnin yapısı, işlevi ve ruhla ilişkisine değinmiştir. Hangi organizmalarda bilinç olabileceğinin peşine düşen Bergson, insan bilincinin uzamsal ve zamansal anlamda nasıl bir işleve sahip olduğunu açıklamaya çalışır. İnsan bilinci, bedenden farklı olarak şimdiki ânın öncesi ve sonrasında hareket edebilir; fakat bu hareket etme, doğrudan birinci anlamda değil, anımsama olarak geçmişini yeniden var etme ya da tasavvur olarak geleceğe dair spekülasyon yapma biçimindedir. Fenomenoloji açısından bakıldığında bu zamansal çıkarımın doğrudan hafızayla ilgili olduğu söylenebilir; çünkü hafıza, zaten deneyimlenenlerin toplamı ve bunlara bağlı olarak dünyayı anlama biçimidir. Bu deneyimler, ileriye dönük fikirlerin şekillenmesinde birer malzeme niteliğindedirler. Ürün, eldeki malzemeyle ortaya çıkarıldığına göre, düşünme biçiminin de hafıza bakiyesiyle şekillendiği söylenebilir. Aynı biçimde anımsanan anılar da doğrudan hafıza yoluyla şekillendirilir. Aynı şekilde "hafıza, geçmişini mükemmel olmasa bile mantıklı bir doğrulukla tekrarlamamızı sağlayarak nispeten detaylı bir kayıt sağlar" (Schacter, 2011: s. 31).

Çalışmamızda yer alan konular ve elde edilen bilgiler, unutuş ve onun etrafında yer alan diğer kavramların birbirleriyle ilişkisini tanımlayarak, unutuşa dair felsefi bir izleği sürdürmek gayesiyle ele alınmıştır. Bu gaye etrafında elde edilen bilgiler, Henri Bergson'un unutuş, anımsama ve hafızayı ele alma biçimlerinin rehberliğinde oluşturulmuştur. Henri Bergson'un felsefi anlayışı içerisinde unutuşun ontolojik konumunu belirlemek, onun eserlerinin ışığında mümkündür. Aynı zamanda bu eserlerde yer alan ilgili bölümlere dair yorum ve alt metin okuması yapmak, konuyu anlamak için destekleyici niteliktedir. Bergson'un daha çok zihin felsefesi üzerinden ele aldığı söz konusu konular, Unutuşun felsefesini etrafıca açıklamak için rehber niteliğindedir.

1. Unutuş Kavramının Henri Bergson Felsefesindeki Yeri

Yaşam denilince, bir canlının ömrü boyunca, doğumdan ölüme kadarki zaman içerisinde deneyimlediği her ânın bütünü akla gelir. Yaşam kelimesinin anlamı, yaşanmışlıkların toplamıdır. Bu yaşanmışlıklar kişide belli bilinç, güdü ve duyguları; nihayetinde canlının karakterini ya da hayatta kalma biçimini oluşturur. Bilinç, doğrudan farkındalık kazanma anlamının ötesinde, aynı zamanda belli bir hafızanın oluşmasının ve bu hafızanın yaşam biçimine işlenmesinin; diğer bir ifadeyle yaşam içerisindeki tercihlerin belirlenmesinin tetikleyicisidir. "Bilinçte işlenenin hafıza sayesinde kalıcı olduğundan söz edildiğinde her bilincin hafıza olduğu da savunulabilir" (Bergson, 2022: s. 14). Bilinçli olarak anımsanan bilgilerin yanında, bilinçsiz olanlar da bu söz konusu tetiklemede etkilidirler. Daha çok alışkanlıklar olarak kendini gösteren bu bilinçsiz anımsamalar, ancak yirminci yüzyılda incelenmeye başlanmıştır. "1911'de büyük Fransız felsefeci Henri Bergson, geçmişin bilinçli olarak hatırlanmasını, davranışımızı bilinçsizce etkileyen öğrenilmiş alışkanlıklardan" (Schacter, 2022: s. 246) ayırmıştır. Bergson'un iddiası, geçmişin bilinçli ve bilinçsiz olarak, iki biçimde anımsandığını üzerinedir.

Bergson kişide, dışsal ve dolaysızca beliren, verili bir realitenin varlığından söz eder. Ona göre, bu noktada sağduyu meselesine değinmek gerekir. Sağduyunun ya da gerçekçi yaklaşımın filozofların idealizmi

ve realizmi karşısında haklı bir zemine oturduğunu ifade eden Bergson bunun bir nevi “karakterlilik” olduğunu söyler. Bergson’a göre olmuş ve bitmiş bir şeyden söz edilemez; ancak olagelen bir akıştan söz edilebilir. Aynı şekilde, kendini olduğu biçimiyle göstermek gibi bir durumdan da söz edilemez. Olan, değişen durumlardır. Bir ataletten ya da durağanlıktan söz etmek mümkün olsa bile bu, sadece izafi olarak, görünüştedir. Dolayısıyla durağanlık da kendi içerisinde bir devinim barındırır. İnsanın kendi kişiliğine ya da var oluşuna dair bilinci, sürekli bir akış içerisinde, insanı bir realiteye doğru götürür ve diğer realitelere de aynı modelin temsiliyle yaklaşmasını sağlar. O halde kişinin, eğilimleri sonucunda bulunduğu her eylem, onun aktif kalmasını ve sürekli devinim halinde olmasını sağlar (Bergson, 2011: s. 74).

Bergson’a göre hayatın olağan akış içerisindeki işlevi, şeylerin ve durumların temsiliyi oluşturmaktır; çünkü zihin, anlamak ve kavramak için dayanak noktaları arar ve bu dayanakların sağlam olmasına dikkat eder. Zihin reel olan durumlara karşı hemen hemen her defada anlık görüşler ve dayanak noktaları elde eder; ancak onları kavrama noktasında, anlık görüşlerin ötesine geçerek neden sonuç ilişkisi kurmaya çalışır. Zihin, anlık görüşlerin kendisinden duyular ya da idealar elde eder. İdealar elde etme sürecinde de akışın yerine sabit olanı, devinim ve değişimin yerine ise kesin olanı koyma eğilimindedir. Dolayısıyla zihin, değişimdenense alışlageleni sürekli olandansa süresiz, harekettense sabitliği yeğler. Bergson’a göre bu “ikame” ya da yerine koyma durumu, yaşam pratiği, dil, ortak duyular ve pozitif bilimler için bir yere kadar zorunludur. Zekânın kendi doğasında ilerleyerek kendi akış yönünü takip ederken, stabil kavramlarla iş gördüğünü belirten Bergson, onun hareketi ve değişimi anlamak için hareketsiz, mevcut durumlara ihtiyaç duyduğunu söyler. Öyle ki bilimsel gelişmeleri anlamlandırmanın yolu bile daha öncesinde belirlenmiş bir paradigmanın işe koyulmasından geçer. Bu, zihnin hakikatin iç ve metafizik bilgisine erişmeyi hedeflediği anlamına gelmez. Dolayısıyla zihin, ilk olarak reel olana ulaşmaktan çok, ona ulaşmanın yollarını keşfetmeye çalışır. Zihnin bu yönü, faaliyetimizin realiteye yönelttiği ve realitenin “evet” ya da “hayır” diye cevapladığı sorulara karşın, her duyumdan ya da kavramdan yararlanmaya yöneliktir. Ne var ki insan zekâsı bundan ötürü, realitenin özünü elinden geçirir. Bu anlamda metafiziksel çıkarımların hakikat karşısındaki tutarlılığına bakmak gerekir.

Metafizikte yer alan sorunlar, onun tetiklediği çatışmalar ve içine düştüğü çelişkilerin çatışma içinde olan ekollere bölünmesi, pratik bilgiyi elde etmek amacıyla gerçekleşir. Aynı zamanda metafiziksel sistemler arasındaki aşılmaz karşıtlıklar da genel anlamda, gerçeklik hakkında bir söylem oluşturmak ve hakikate yaklaşmak amacıyla işe koyulur. Bunların hepsi aslında metafizikle birlikte hareket eden gerçekliklerdir. Felsefi düşüncede, hareket eden her şeye karşın hareketsiz ve sabit bir hakikatin peşine düşmek, aynı zamanda her realiteyi geriden takip etmeye neden olur. Bunun nedeni, yaklaşılan realitenin, sürekli ilerleyerek başka bir forma dönüşmesidir. Bu, her durakta duran bir trene, durma sırasında yaklaştıkça, trenin başka bir durağa doğru hareket etmesine benzetilebilir. Bergson’a göre bu durum, eğilim ve hareketlilik içinde olan realiteyi sabit kılmaya yarayan kavramlar ve idraklerle yeniden temellendirmeye kalkışmaktan kaynaklanır. Ne var ki sayısı ne derece çok olursa olsun durak noktalarıyla hareketlilik kurulamaz. Oysa hareketliliğe dahil olmak, onun içinden, düşünce aracılığıyla istenildiği kadar durak çıkarmayı sağlar. Başka bir ifadeyle, sabit kavramların, insan düşüncesi tarafından, hareket halindeki realiteden çekilip çıkarılabileceği söylenebilir. Bergson, reel olanın hareketliliğinin, sabit kavramlarla tesis edilemeyeceğini söyler. Buna rağmen, sabit sistemler kuran dogmatik yapılar, sürekli yeniden tesis etmeye eğilim gösterir. “Tanrının özü, onun doğası hakkındaki bilgisizlik sabittir ve bunun nedeni insanların onu, propria ve öznitelikler arasındaki doğal farkı göz ardı ederek, propria ile karıştırmalarıdır. Bu, tüm felsefeyi uzlaştıran tanrıbilimin temel hatasıdır” (Deleuze, 2008: s. 121). Son kertede tanrıbilimle ilgili oluşturulan dogmatik söylemin bu işte başarısız olacağı söylenebilir; fakat hakikate ulaşma yolunu uzun süre tıkadığı da aşıkardır. “Septik, idealist, kritikçi, velhasıl zihnimizin mutlak olana erişme kudretine karşı çıkmış bütün öğretiler bu kifayetsizliği ve yalnızca bu kifayetsizliği gözler önüne serer” (Bergson, 2011: s. 76).

Var olan realiteyi doğrudan ve hazır kavramlarla tesis etmek, zihnin hakikatlerine ulaşma konusunda kesin bir başarı sağlamaz. Bu aynı zamanda, söz konusu hakikati başka bir yöntemle elde etmenin imkânsız olduğunu göstermez. O halde mevcut bilginin sunmuş olduğu veriler, zihinle ilgili gerçeklikleri elde etme yolunda iş görebilecek potansiyele sahiptir. Elde edilen veriler, kabul görmüş dogmalara karşı birer rehber olarak kullanıldığında, her bilginin zorunlu olarak verebileceği birtakım gerçekliklerin var olduğu

savunulabilir. Bergson'a göre zihin tersi biçimde de işleyebilir ve hareket halindeki realitenin içerisinde iş görerek kendisini sürekli olarak değişen hareket halinde olan realitenin istikametine uydurabilir. Bu da zihnin önünde sonunda, sezgisel de olsa realiteyi anlamasını sağlayabilir. Bunun gerçekleşebilmesi için zihnin sınırlarının zorlanarak alışlagelmiş durumların ters yüz edilmesi ve yeniden yapılandırılması gerekir. Bergson'a göre zihin ancak bu şekilde realitenin izini sürebilir ve onu kendi akışkanlığı içerisinde yerleştirerek kavramları akışkan olarak kavrayabilir. Bu yolla zihnin ekoller arasında vuku bulan tartışmalardan sıyrılıp problemleri kendi doğal işleyişinde çözmeye muktedir olabileceği savunulabilir. O zaman felsefi düşüncede de aynı yolun izlenmesi yeğlenebilir ve bu, felsefi düşüncenin bir formülü olarak belirlenebilir. "Felsefe yapmak, düşüncenin işleyişinin olağan istikametine müdahale etmektir." (Bergson, 2011: s. 77) sözü de aynı fikre tekabül etmektedir. Bu düşünce biçiminin felsefede metodik anlamda hiç uygulanmadığını söyleyen Bergson, bu yöntemin geliştirilmesiyle birlikte, düşüncenin derinlik taşıyan tarihçesinin bilimsel ve felsefi metotlara yönelik bu türden bir borcunu da ödemiş olacağına işaret eder. İnsan zihninin hizmetindeki soruşturma metotlarının en derinliklisi olarak görülebilecek "sonsuz küçükler analizi"² nin bile bu yöntemden doğduğu bilinmektedir. Nitekim modern matematiğin de —büyük şeyleri anlatırken— ortaya konulmuş sonuçlardan değil, değişime yönelik eğilimlerden yola çıktığı söylenebilir. Bu, doğanın görünümündeki hareketliliği kavramak için olup bitmiş olanın yerine olageleni koymak ve bunun üzerinden eşyayı kavramak çabasıyla gerçekleşmiştir. "Şayet matematik, büyüklüklerin biliminden ibaret ise, matematiksel işlemler sadece niceliklere uygulanıyor ise, unutulmamalıdır ki nicelik daima, doğmakta olan bir nitelik hakkındadır." (Bergson, 2011: s. 77). O halde metafizik anlamda uygulanacak bir zihinsel pratikte, zihnin realiteye ulaşması için matematikte de benzer biçimde "tersine çevirme" metodunun uygulanması doğal görülebilir. Dolayısıyla, metafizik düşünce de evrensel olarak alışlagelmiş bir matematiğin ya da felsefenin klasik düşünme biçiminin dışına çıkarılabilir. Üstelik bu metotla birlikte, düşünme aşamasında, henüz bilinmemiş ya da tercüme edilmemiş birçok kavramla karşılaşmak yahut birçok yeni fikir üretmek mümkündür. Bu, tıpkı ömür boyu, içinde gezinilen bir bahçenin duvarlarının dışındaki hayatı da görmeye benzer. Bergson bu türden bir yöntem geliştğinde metafiziğin, matematikte realiteden ödünç alınan şeyleri, son derece berrak biçimde göreceğini ifade eder. Ona göre, bu şekilde metafizik, realiteye daha somut bir yerden yaklaşarak gelişecektir.

Dünyanın gelişmişliği, aklın ve ortak hafızanın gelişmişliğiyle paralel biçimde ilerler. Bu gelişimi sağlayan kişiler, bilincini sürekli olarak hareket halinde tutan ve ortak hafızadan beslenmeyi kendilerine görev bilmiş olanlardır. Ne var ki gelişmişlikle birlikte doğanın akışında birtakım anormalliklerin olduğu görülebilir. Bunlar evrenin hareketleriyle mümkün olan değişikliklerdir. Sonuçta önemli olan, akışın kendisi ve akarken açtığı sonsuz katmanlardır. Bunun dışında, insan eliyle yapılan değişikliklerin yaratmış olduğu tahribat, akışın bir parçası değil de yan etkisi gibi ele alınmalıdır. Buna karşın kendi halinde bırakılan bir dünya ya da kendi halinde bırakılan bir hafıza, sabit yasalara itaat etmek zorunda kalır. Nitekim sabit şartlar altında madde, sabit biçimde davranır. Bunlar elbette ki doğa yasalarının kendisidir. Oysa geleceğe dair fikir yürüten bir bilincin sayesinde hareketlilik, sürekli biçimde, gelişimin hizmetine sunulur. Bunun yanında ne zihnin ne de evrenin sınırlarına ulaşmak, şimdilik imkânsızdır. Buna karşın denilebilir ki, bilim her soruya cevap verme kudretine sahip olsaydı tıpkı ay ya da güneş tutulmasının öngörülmesi gibi evrende yaşanacak her şeyi öngörmek mümkün olabilirdi.

1. 1. Bergson'da "Şimdiki Zaman" Algısı ve Anı-İmge ilişkisi

Bergson anılar içerisinde yer edinen imgelere bir ikilik atfeder. Ona göre şimdiki zamana dair algının üzerine eklenen imgeler, bir *dejavu* hissi yaratır. Bu durumu kurmaca anlatılarda sentetik olarak oluşturmak mümkündür. "Zamansal ve mekânsal ilişkiler, anlatıları anlamamız için gereklidir; fakat belirli bir tarih ve mekânın ötesine geçilebilir" (Bridgeman, 2007: s. 53). Ne var ki gerçek zamanda bu durumun oluşması şimdiki zamanı ve geçmiş zamanı iç içe geçirir. Şimdiki zamanın algılanmasında geçmiş pek başvurulmadığını savunan Bergson, gündelik deneyimlerimizde yer alan nesnelere arasındaki benzerliklerin, bu nesnelere yarattığı tepkilerin "otomatizmine" bağlı olduğunu söyler. Bu benzerlikler, bir "anı-imge" ve "imge-algı" çifti yaratır. Ne var ki *dejavu* ya da benzeri yanlış tanıların sebebi bu benzerliklerden öte bir yere

² Wilhelm Leibniz tarafından kullanılan ve matematikte, ölçülemeyecek kadar küçük olmalarına rağmen sıfırdan farklı olup hâlâ aç ve eğime sahip olan cisimleri tarif etmeye yarayan kavram.

dayanır. Örneğin yolda karşılaşılan birine karşı hissedilen duygu, daha önceden bu kişiyle karşılaşılıp karşılaşılmadığına dair sorgulamadan kaynaklanır. Bu kişide yer alan herhangi bir gösterge, tanınan başka bir kişidekiyle benzer özellikler gösterebilir. Bu benzerlik, ilk defa karşılaşılan kişiye karşı duygu beslenmesini sağlar (Bergson, 2022: s. 101). Nitekim “başkası” doğrudan ikinci bir kişi değil, kişinin kendi ve düşündüğü kişi arasında oluşturduğu bir üçüncü şahıstır (Jameson, 2002: s. 154). Söz konusu duygu, kesin olarak gerçek bir anıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu, var olan anının belirsiz ve sönük bilincinden de kaynaklanabilir. Aynı durum, anımsanan her şey için geçerlidir. Anımsanan şeye boyut, biçim, koku, renk ya da herhangi bir yönden benzeyen başka bir şeyin tanıdık gelmesi bu benzerlik ilkesinden ileri gelebilir. Bu benzerlik ilkesi, tek başına benzerlikler arasında köprü kurmaya yetmeye de bilir. Bazen zihin, anımsamak istediğini, yeni karşılaşılanla kurgusal biçimde ilişkilendirebilir. Bu ilişkilendirme salt geçmiş anımsamakla ilgili değildir. “Geçmiş tarihsel olarak kurman onu gerçekten olmuş olduğu gibi tanımak değil, tehlike anında birden parlayıveren anıyı ele geçirmektir” (Benjamin, 2021:s. 45). Zaten anımsanan, olduğu gibi yerinde durmaktadır. Bu, kaybedildiğine inanılan bir daha elde edilemeyecek olanı, yeni karşılaşılanda yeniden var etmekle ilgili bir durumdur.

Bergson’a göre anıları yeniden biçimlendirmek, psikolojik bir durumdur ve bazen bilinçli bazen yarı bilinçli olmakla birlikte, çoğu zaman bilinçsizce yapılır. Beyin anıların her biri için özel bir tertibat geliştirse de zihin, anıları farklı biçimde işleyip birbirleriyle ilişkilendirebilir. Beyindeki söz konusu tertibatların anıları, imgeye ya da yeni bir algıya dönüştürdüğünü söyleyen Bergson, her anının beyinde maddi bir alana sahip olduğunu söylemenin, dili sadece anatomik açıklamalara indirgeyeceğini belirtir.

Düşüncenin somut bir alanda yer aldığı fikri, gözlemlenilecek incelemelerde derhal çürür. Anılardan söz edildiği sırada, bilincin sürekli yakalayabileceği veya bilincin sahip olduğu bir şey tasavvur edilir. Anımsama sırasında bilinç “ipin ucunu” yakaladığında anı, bilinç ve bilinç dışı arasında gidip gelir. Bergson, bu ikisi arasındaki sınırın son derece silik olmasından ötürü, doğası gereği ikisinin arasında bir fark aramamak gerektiğini belirtir. “İşte, meşgul olacağımız anı, böylesi bir anı. Öbür yandan, mevcut bir şeyin bilincine kısaca algı adını vereceğimiz hususunda anlaşalım. Hem iç algı için hem dış algı için bu böyle” (Bergson, 2022: s. 108). Bergson, kesinlikle algının anıdan önce oluşmadığını, ikisinin eş zamanlı olarak belirdiğini iddia eder. Ona göre, algı oluştuğu an, anısı da onun etrafında belirir. Bu, bedeninin yanı sıra başındaki gölgeye benzer. Ne var ki bilinç, olağan durumunda, onu idrak edemez. Bu da gözün her defasında ona dönerek onu aydınlatmadığı vakit, gölgenin varlığını idrak edememesine benzer. “Varsayalım ki aslında anı, algı süreci boyunca yaratılıyor olmasın. Anının hangi anda doğacağını soralım; anı oluşmak için algının yok olmasını mı bekler?” (Bergson, 2022: s. 108)

Böyle bir durumda öncelikle psikolojik haller gerçekleşir, sonra da yeni anılar meydana gelir. Çoğu zaman ya anı, örtük biçimde bilinç dışında yer alan psikolojik bir durum olarak algılanır ya da anıda beyin kaynaklı bir değişim gözlemlenir. Bergson, yukarıda sözü edilen varsayımın olması durumunda, önce bazı hücrelerin işe koyulacağını ve algının böyle yaratılacağını söyler. Ona göre algı ortadan kalktığında geride kalan iz, hücrelerden oluşur ve buna da yine anı denir. Bu durumun böyle gelişmesi için bilinçli varoluşun birbirinden kati biçimde ayrılmış hallerden meydana gelmiş olması gerekir. Yani her halin başlangıcının ve sonunun olması, çerçevesinin net biçimde çizilmiş olması gerekir.

Bergson’a göre, psikolojik haller, “sahnelenmiş komedi” nin parçaları gibi mutlak bir şey değildir ve bu parçalar, geçmişin değişken ve türlü türlü bir şekilde yorumlanmasıdır. İnsan, kendini konumlandığı bakış açılarına ya da seçtiği cazibe alanlarına göre, geçmiş farklı parçalara bölüp orada farklı durum ve hal biçimlerini idrak edemez. Nitekim söz konusu her parça birbiriyle bir şekilde iç içe ve yapışkaktır (Bergson, 2022: s. 109). Psikolojinin sürekli biçimde aktif olması, yaşanan her şeyin anlam yüklenerek belli bir yapının malzemesi şeklinde hafıza deposuna yerleştirilmesi, anıları birbiriyle ilgili birer çark parçası haline getirir. Bununla birlikte hafızanın, yaşanmışlıkları belli dönemlere ayırdığını söylemek mümkün olabilir; çünkü belli yaş aralıklarında insan, farklı ruh halleri edinebilir. Bu da yeni ruh haline göre, artık farklı düşünüldüğüne ya da bazı anıların aynı anlamı taşımadığına şahitlik etmeyi sağlar. Dolayısıyla insan, hayatındaki belli kırılma noktalarına göre yaşamını bölümlere ayırabilir; fakat bir dış uyarıcıya karşı edinilen algının nerede başlayıp nerede bittiğine yönelik sınır çizmek mümkün değildir.

Bir hisse dair anı, o hissi telkin etmek için yeterli olabilir. Dikkatin gittikçe anıya yönelmesi, öncelikle zayıf biçimde, sonrasında giderek daha güçlü biçimde bu hissin doğmasını sağlar. Anı, telkin ettiği histen ayrıdır; çünkü o, söz konusu histen önce vardır. Kendi orijin haliyle, bir his değildir. Bu, yapay olarak gerçekleştirilen bir halüsinasyonun ardındaki “hipnotizmacı” ya benzer. Önce görünür, sonra başka çağrışımlar yaratır ve algıyı ele geçirerek olanın dışında hissedilmesini sağlar. Hissetme şimdiye aittir ve sürekli günceldir; fakat onu bilinçdışı bir zeminden telkin eden anılar, onu geçmişin bir parçası gibi sunabilirler. Dolayısıyla, anımsama sırasında yaşanan birçok duygusal durumun, anıların yeniden şekillenmesi ve sonradan belli hisler yaratmasıyla gerçekleştiği söylenebilir. Söz konusu anı, kendi zamanı içerisinde, şimdide yaşanan hisse sahip olmadığı gibi bu hisle alakasız da olabilir.

Bu telkin, artık orada olmayanın ve halen orada olmuş olmak isteyen işaretidir. Telkin, kendisinde telkin edilenin yeni doğmakta olarak resmedildiği muayyileye güçlükle dokunur ve bundan ötürü an itibarıyla hissettiğimiz zayıf bir his ile tarihi belirsiz olarak anımsadığımız bir zayıf hissi birbirlerinden ayırt etmek güçtür. Ancak telkin, telkin ettiği şeyin seviyesinde değildir. Bir duruşun ya da bir algının saf anısı, duruşun ya da algının ta kendisi değildir. Aksi halde hipnotizmacının sözünün uygulan öznelere dudaklarında şeker ya da tuz tadının olduğunu telkin edebilmesi için “bu sözün kendisi de daha evvelden biraz şekerli ya da tuzlu olmuş olmalıdır” demek gerekecek. Bu yanılsamanın altını oymak suretiyle, onun kökeninde aklımıza içkin bir ihtiyacı saptardık ki bu ihtiyaç, iç dünyamızın bütününe mevcut gerçekliğe sokulmuş vaziyette olan, onu algılayan ve onun üzerinde etkin olan kendimizin çok ufak bir kısmının modeli şeklinde, kendisini temsil etme ihtiyacıdır. Algılarımız ve Hislerimiz hem bizlerde en, en aydınlanmış olan hem de bizler için en mühim olandır. Onlar bedenimizin diğer bedenlerle değişen ilişkisini her an kaydederler. Onlar, davranışımızı belirler ya da yönlendirirler. Diğer psikolojik olgulara dönüp baktığımızda, onlarda yalnız karartılmış ya da azaltılmış algılar ve hisler görme meylimiz bundan ötürüdür. Aramızda bu eğilime en çok ayak direyenler, düşüncede bir imgeler oyunundan başka bir şey idrak ettiklerini sananlar bile, bir algının ansının o algının ta kendisinden kesin bir şekilde ayrıldığına ikna olmakta güçlük çekerler (Bergson, 2022: s. 111).

Bergson’un söz ettiği kişilere göre anı, kesin olarak algı biçiminde tabir edilebilir. Bu da anının imge üzerinde uygulanmış olan bazı işlemlerle elde edilmesini sağlar. Bu işlemlerin, imgeye dair nicelik ve nitelikler üzerinde olduğu söylenebilir; fakat bu da A priori bilgiler sunar. Oysa anının his olmadan, geçmişini değiştirmede bilindiğine göre bu işlem, nitelik açısından olamaz. Nitekim imgenin niteliği değiştiği vakit imge, algıdan uzak, hisle yoğrulmuş bir totem ya da sembole dönüşür. Söz konusu işlem nicelik açısından olabilir. Bu da imgenin duruma göre genişleyip daralmasına neden olur. Bergson, anının imgenin boyutlarını “modifiye” edemeyeceğini savunur; çünkü şayet anı, geçmişe ekleme yapsaydı, ona sadık kalamazdı. Aynı şekilde anı, geçmişten bir şey çıkarsaydı, o zaman da geçmişini tanımlamak mümkün olmazdı. O halde geçmişini geri getiren çağrışımların sadece anımsananlar değil, yaşananların da tümünü kapsadığı sonucuna ulaşılabilir. Hatta öyle ki, gerçek bir anımsama kişiyi, “ruhunun kökenine, doğumdan önce deneyimlediği ilahi bilgi ve varoluş durumuna” (Brockmeier, 2002: s. 16) geri götürebilir. Anı şimdide değişebilmektedir ve bu da hissin, dolayısıyla algının anıyla birlikte iş görmesiyle mümkün olur. İmgenin niceliksel değişiminden söz edilecekse bu, onun yoğunluğunda olan artış ve azalışla ilgili olur. Genelde de bir azalıştan söz etmek mümkündür. Bergson’a göre anı, “içgüdüsel” ve bilinçli diyalektik yoluyla yapılan bu söz konusu çıkarımlar sayesinde imgenin zayıflaması olarak gösterilebilir (Bergson, 2022: s. 112). Hafızayı anlamaya dair izlenen yolda, bu çıkarımın rehberliği önemlidir.

1.2. İmge ve Anıların Tanıma Üzerindeki Etkisi

Tanıma ve bilmenin önceden görmek ile doğrudan ilgisi olsa da bazen ilk defa görülen de zihnin hızlı şema kurması sayesinde tanınabilmektedir. Bir algıyı ya da görülen herhangi bir şeyi tanımak, onu düşünce yordamıyla, önceki deneyimler dünyasına dahil etmekle gerçekleşir. Biriyle ilk kez karşılaşıldığında da ilk yapılan, onu algılamaktır. Bergson’a göre bu kişiyle yeniden karşılaşıldığında kişi tanınır, ilk algıda edinilen durumların akla geldiği söylenebilir. Bu andan sonra, güncel imgeye bağlı olarak, algılanan çerçevenin dışında bir çerçeve çizilir. O halde tanımak, geçmişteki imgelerin şimdiki algıyla birleştirilmesi; onunla bitştirilmesidir. Tabii yeni bir algının önceki algıyla ortak özellikleri olduğunu savunmak için önceki algı, yeni algıya benzeyen yönleriyle anılmalıdır. Bergson bunu harfler üzerinden somutlaştırır. Örneğin önceki algı A olarak kodlandığında, B, C ve D’nin koşulları da A ile var olur. Aynı algı tekrar ettiğinde buna A’ denirse bu, B, C ve D’den ayrı kalır; çünkü ilişkilendikleri algı bu değildir. Dolayısıyla B, C ve D’den söz etmek için benzerlik olarak gelen çağrışımlar A üzerinden yansımalıdır. Bergson, bu iki terimin çok benzer olmasına rağmen ayrı B, C ve D’yle eşleşme konusunda birbirlerinden ayrı kaldıklarını belirtir. Dolayısıyla A’ bir algı,

A ise bir anıdır. O halde dolaylı olarak, anıların başka diğer durumlarla sürekli ilişki kurduğu da söylenebilir (Bergson, 2007: s. 68).

Şimdiki zamandaki algı, kendisine benzeyen eski algıya dair anıyı çoğu kez belleğin derinliklerinde arar. Bu arayış belli bir anıyla kesiştiğinde, yeni algı tanıdık gelebilir. Dolayısıyla, anı ve algının yan yana gelip birlikte iş görmesi, önceden görmüş olma hissiyatını yaratır. Benzerlik, tin aracılığıyla birbirine yakınlaşan iki şeyin önceden sahip oldukları nitelikleri arasında bağ kurulmasıyla olur. Demek ki algı ve anı da birbirine bağlanacak benzer niteliklere sahip olmalıdır. Bu da çağrışımın anımsamayı gerçekleştirmesini sağlar. Öyle ki burada sözü edilen benzerlik, çağrışımın nedeni değil, sonucudur. Tinin kavrayıp yarattığı söz konusu bu sistemli benzerlik dışında, nesnel bir benzerlikten de söz edilebilir. Onun nesnelliği doğada evrensel anlamda yer alan ve her an her yerde ve nesnede yer alabilen durumlara dayanır. Bu benzerlik, imgelerin yüzeyine yayılarak fiziksel çekim üzerinde etki yaratabilir. Örneğin yaprakları dökülen bir ağaç dünyanın her yerinde sonbaharı çağırır; fakat ilk defa görülen, tropik meyveli bir ağaç örneğinde ağaç anıyı, meyve ise şimdiki algıyı temsil eder. Ağacın ne olduğu bilinir; ancak meyveye dair bir fikir yoktur. Eğer meyve rengi, kokusu ya da formu itibarıyla bilinen bir meyveye benziyorsa o zaman da tanıdık gelebilir. Bununla birlikte meyveye dair ansiklopedik bilgi mevcutsa, ilk defa görülen, duyulanlar sayesinde tanınabilir. Bu da benzerliğin duyuların birbirine yardımıyla da gerçekleşebildiğini gösterir. İlk kez görülen bir şey, başka bir duyuda mevcutsa, yine de tanınabilmektedir. Bir nesnenin imgeler aracılığıyla tanınması da teknik olarak aynı şekilde gerçekleşir. “Bir nesneyi tanımak için, gerçi niteliklerinin dışsal olanlarını değil, ama içsel olanlarının hepsini bilmek gerekir” (Wittgenstein, 2016: s. 17). Bergson, duyulanın zihin tarafından algılanmasını “zihinsel kulak” diye adlandırır. “Kelime gibi karmaşık sesleri hafızaya çağırma yeteneği, onları algılama özelliğinden çok, sinirsel maddenin diğer kısımlarını ilgilendirebilir. Psişik sağırılıkta gerçek işitmenin zihinsel işitmeden sağ çıkmasının nedeni budur” (Bergson, 1919: s. 166).

Düşünme faaliyetleri arttıkça beynin egzersiz yaptığı ve zihindeki izlerin bu yolla daha görünür olduğu söylenebilir. Anıların gömüldüğü yerden çıkması da beyin egzersizleriyle mümkün olabilir. Ne var ki unutulduğu sanılan bilgiler ya da anılar, en kondisyonlu zihinde bile ömür boyu ortaya çıkmayabilir. Bu, deneyimlerin çakışması, kesişmesiyle ilgili bir durumdur. Algının tanınması, anının ortaya çıkması ve ikisinin benzer yönlerinin belirlenmesi, sonuç olarak hipotezlerle yapılır. Bu hipotezler hem nöroloji hem de felsefenin ilkelerinden yola çıkılarak yapılsalar da zihnin evreni, bu ikisi için de devasa büyüklüktedir. Tasarımlar arasında kurulan bağlar, benzerlik ilkesine dayandırılır. Oysa hiçbir çağrışım ya da benzerlik olmaksızın anımsanan birçok bilgi de mevcuttur. Tasarımlar arasında bağ olduğunu söylemek ve bunu, “hareketlerin bileşimi ya da hücreler arasındaki ilişki biçiminde beyne göndermek; tanıma olgusunu, fikirleri depolayan bir beyin şeklindeki karanlık hipotezlerle açıklamak zorunludur” (Bergson, 2007: s. 69). Oysa algının anıya bağlanması, tek başına, tanıma sürecini açıklamak için yeterli değildir. Tanıma, sadece bu yolla gerçekleşirse, eski imgelerin pasif hale düşmesiyle tanıma da ortadan kalkar. Söz konusu imgeler pasif hale düştükten sonra da tanımanın devam ettiği bilindiğine göre, denilebilir ki sadece algının anıyla birleşmesi tanıma için yeterli değildir. Aksi durumda “psişik körlük” veya nesnelere tanıma zorluğu yaşandığında, görsel hafıza de ketlenir. Aynı biçimde, görsel belleğin ketlenmesi de psişik körlüğü getirir. Bergson bu konuda yapılmış bir deneyden söz eder. Deneyde, hafızası zedelenmiş bir hasta, gözlerini kapatırken yaşadığı şehri tasvir eder. Aynı hasta, yaşadığı şehirde sokağa çıkarıldığında, hiçbir şeyi tanımaz. Benzer bir deneyde hastalar, kendilerine ismi söylenen bir nesneyi, zihinlerinde canlandırıp tarif ederken, nesne kendilerine gösterildiğinde onu tanımamaktadır. Bu da görsel bir anının –bilinçli olsa bile– korunmasının, ona benzeyen bir algının tanınmasına yetmeyebildiğini gösterir. Bergson bu durumu farklı gösterecek başka bir deneyden de söz eder. Bu deneyde hastanın görsel imgeleri tamamen silinmesine rağmen, algısı tamamen yok olmamıştır. Buradaki hasta, doğduğu yerin sokaklarını tanımaz; fakat onların birer sokak olduğunu bilir. Benzer biçimde eşini ve çocuklarını tanımayıp onların hangisinin kadın hangisinin çocuk olduğunu bilir. O halde bu hastada tam anlamıyla psişik körlüğün olduğu söylenemez. Diğer yandan buradaki hastanın kaybettiği yeti, tanımadır. Bu deneylerden yola çıkılarak, tanımanın illaki eski bir imgeye ihtiyaç duymadığı; fakat imgeler yoluyla anımsamanın mümkün olabileceği savunulabilir. Anılar, imgelerle özdeş olmasa bile benzerlikten dolayı, imge sayesinde hatıra gelebilmektedirler (Bergson, 2007: s. 70). Bergson, tanımanın tasarımdan değil, eylemden ibaret olduğunu söyler.

1.3. Bergson'da Tanıma ve Dikkat-Anın aşamalı Olarak Harekete Dönüşmesi

Anı ve algıların hafıza ya da zihin ekseninde nasıl iş gördüğüne dair bütün çözümlerler, sonuç olarak tümünün aynı potada ele alınması gerektiğini gösterir. Tanımın dikkat yoluyla yapıldığı durumlarda –yani anı-imgelerin algıya düzenli biçimde ulaştığı durumlar– ise, anıların belirmesini mekanik olarak belirleyen algı olup olmadığı düşünülmelidir. “Dikkat bir bekleyiştir, bundan dolayı da hayata karşı herhangi bir dikkat yokken şuur diye bir şey de yoktur” (Bergson, 1998: s. 14). Diğer bir bakışla, anıların kendiliğinden algının önüne yerleştiği düşünülebilir. Bu sorgulamalar, hafıza ile beyin arasında kurulan ilişkilerin doğasını anlamak için yol gösterici özelliktedirler. Bergson, her algının içerisinde sinirlerin alımlayıcı noktalara aktardığı uyarıların varlığından söz eder. “Bu hareketin diğer kortikal merkezlere yayılmasının gerçek etkisi orada imgeleri ortaya çıkarmak olsa da belleğin beynin işlevinden başka bir şey olmadığı da ileri sürülebilir” (Bergson, 2007: s. 75). Burada hareketin yalnızca hareket üretebileceği ve alımlayıcı uyarımın görevinin sadece anıların bedene dahil edileceği belli tavırları dayatmak olduğu saptanabilir. O zaman da maddi uyarıların bütün etkisinin bu devindirici uyum mekanizmasında tükenmesinden dolayı, anının başka yerde aranması gerekir. Birinci hipotez, bir beyin lezyonunun sebep olduğu hafıza sorunlarının, anıların zarara uğramış bölgede bulunması ve onunla birlikte yok olmasından kaynaklandığına dairdir. İkincisi ise, tersi biçimde bu lezyonların kişinin doğmakta olan veya olası eylemiyle ilgilidir. Bu eylemler bazı durumlarda, nesne karşısında imgeyi anımsarken bedenün uygun tavrı sergilemesine engel olurlar. Kimi zaman ise, anının mevcut gerçeklikle olan bağlarını keserler. Başka ifadeyle, anının oluşmasının nihai evresi olan eylemi ortadan kaldırıp anının güncelleşmesini engellerler. Ne var ki bu durumların hiçbirinde beyinsel lezyonlar, anıları ortadan kaldırmamaktadır. Bergson, sırtını söz konusu ikinci hipoteze dayar; fakat bunu ispatlamaya çalışmadan önce dikkatin, belleğin ve algının genel ilişkilerinin nasıl anlaşılabilirliğini belirtir. Ona göre, bir anının kademeli olarak gelip bir tavra veya harekete nasıl dahil olabileceğini göstermek gerekir. Bu sırada anıyı algıyla birleştiren önemli bir etken de dikkattir. Tanıma sırasında dikkatin önemi oldukça büyüktür. Dikkat, algıyı yoğunlaştırıp buna bağlı olarak anımsanandaki ayrıntıları ortaya çıkartır. Bununla birlikte ruh hali veya tinsel durumun kendisi, anımsanan öğeyi anlamlandırmada büyük rol oynar.

Kendi maddesi dahilinde ele alınan algı, bir anlamda entelektüel durumun abartılmasına indirgenir. Oysa diğer taraftan bilinç, söz konusu yoğunluk artışı ve dışsal uyarımın gücüne bağlı olarak gelişen yoğunluk arasında büyük ölçüde bir farklılık saptar. Bergson'a göre “gerçekten de içerden geliyor ve zekânın benimsediği belli bir tavrı sergiliyor gibidir. Ama karanlık özellikle burada başlar, çünkü entelektüel bir tavrı fikri açık bir fikir değildir” (Bergson, 2007: s. 76). Algıyı ayırmış olan zekânın perspektifine indirgemek için “tam algısal” bir çabadan veya “tin yoğunlaşması” ndan söz edilmelidir. Bazı düşünürler bu fikri somutlaştırarak, onu beyinsel enerjiden kaynaklı bir gerilim, hatta alınan uyarılara eklenmiş merkezi anlamdaki bir enerji harcaması olarak görürler. Durum böyle olduğunda, psikolojik açıdan belirlenen olgunun fizyolojik dile çevrilmesi sınırlı olur. Ki bu dil zaten birçok kez açık seçik gelmemektedir. Bunun dışında söz konusu olgu, önünde sonunda bir metafora indirgenir. O halde tinden öte, bedenün genel anlamdaki uyumundan yola çıkılarak adım adım bilinci tanımlamaya yönelinmelidir. Aynı zamanda bilincin söz konusu tavrı içerisinde, öncelikle tavrın bilincini kavramaya odaklanılmalıdır. Bergson, zihin ve hafıza tartışmalarında bu tavrın çokça saldırıya uğradığını; fakat yine de değerini koruduğunu söyler. Ona göre, düşünürlerin bu tavra dair betimledikleri hareketlerde söz konusu fenomenin negatif şartlarının görüldüğüne inanmak gerekir. İrادی dikkatin beraber var olan hareketlerinin duraklamaya dair olduğu varsayılabilir. Bu durumda ona denk gelen tinsel çalışma, yani aynı çevrede, aynı organın, aynı nesneyi algılayıp orada artan derecede nesne keşfetmesine yarayan “esrarengiz” işlem açıklanmalıdır. Bergson'a göre, bundan öteye giderek, iradi dikkatle ilgili fiili hareketler içerisinde, ketleme fenomenlerinin birer hazırlık olduğu savunulabilir.

Gerçekten de daha önceden hissettirdiğimiz gibi, dikkatin, mevcut algının yararlı etkisini izlemekten vazgeçen tinin geriye dönüşünü gerektirdiğini varsayalım: bu öncelikle bir hareket ketlemesi, bir durma eylemi olacaktır. Ama bu genel tavra daha incelikli hareketler hızla gelip eklenecektir. Bu hareketlerden birkaçı saptanmış ve tanımlanmış olup, bunların görevi, fark edilen nesnenin konturları üzerinden tekrar tekrar geçmektir. Dikkatin yalnızca negatif değil, pozitif çalışması da bu hareketlerle birlikte başlar; anılarla devam eder. Gerçekten de eğer dışsal algı bizde, ana hatları çizilen

hareketlere yol açarsa belleğimiz, burada toplanan ve hareketlerimizin ana hatlarını çizmiş olduğu eski imgeleri alması algıya yönelir. Böylece mevcut algıyı yeniden yaratır, daha doğrusu ya ona kendi imgesini geri döndürerek, ya da aynı türden birkaç imge-anıyı göndererek bu algıyı iki misline çıkarır. Eğer akılda kalan ya da yeniden anımsanan imge, algılanan imgenin tüm ayrıntılarını kapsamayı başaramazsa, belleğin en derin ve en uzak bölgelerine bir çağrı yapılır; ta ki bilinen diğer ayrıntılar bilinmeyenlere gelip yansıyana dek bu sürer. Bu işlem sonsuza dek devam edebilir, hafıza algıyı güçlendirebilir ve zenginleştirebilir, algı da giderek daha fazla gelişerek, artan sayıda tamamlayıcı anıyı kendine çeker. Dolayısıyla, bilmediğim miktarda sabit bir ışığa sahip olan ve bunu kâh çevresine saçan, kâh tek bir noktada yoğunlaştıran bir tane inanmayalım. İmge karşılığında imge; dikkatin temel çalışmasını, önemli bir telgraf olarak doğruluğunu kontrol etmek için geldiği yere kelimesi kelimesine geri yollayan telgrafçının kiyle karşılaştırırız genellikle (Bergson, 2007: s. 77).

Telgraf gönderebilmek için telgraf aletini kullanmayı bilmek gerekir. Aynı biçimde, algıya dair imgeyi algıya yansıtılabilmek için imgenin yeniden üretilmesi; bir sentez yoluyla yeniden yaratılması gerekir. Bergson, dikkatin analize dair bir yeti olduğuna işaret eder. Ona göre bu analizin nasıl mümkün olduğu, yeterince açıklanamamaktadır. Bunun dışında, öncelikle bir algının içinde görülemeyen şeyin bu algıda hangi süreçle keşfedilebileceği de açıklanamamaktadır. Bergson'a göre bu konudaki hakikat, söz konusu analizin bir takım sentez denemeleriyle yapılması veya aynı anlama gelecek biçimde, birtakım hipotezlerle açıklanmasıdır. Belleğimiz yeni algıya dair ortaya attığı farklı yöndeki benzer imgeleri sırasıyla geçtiği söylenebilir. Bu, elbette ki tesadüfi değildir. Hipotezleri kavramaya yarayan, onları seçmeye öncülük eden şey, taklittir. Taklit sayesinde algının devamlılığı olur ve taklit, anımsanan imgeye çerçeve olmak biçiminde var olur. Nitekim çoğu kez öğrenilmiş davranışlar, yeni gelişen algıda nasıl bir tavır takınılacağına dair kişiye yol göstererek bedene taklit biçiminde yansır. Bergson'a göre bu durumda algının mekanizması, genel olarak yapılagelenden farklı tasarlanmalıdır. Algı sadece derlenmiş veya tin tarafından hazırlanmış izlenimlerden oluşmaz. Bununla birlikte "dikkate dayalı her algı, sözcüğün etimolojik anlamında bir düşünümü, yani aktif olarak yaratılmış, nesneyle özdeş ya da benzer ve nesnenin konturlarına uyan bir imgenin dışarıya yansımalarını gerçekten varsayar" (Bergson, 2007: s. 78). Örneğin bir nesne fark edildiği vakit ona, ani bir bakış atılıp dikkat kesilirse, nesneye dair ardışık bir imgenin elde edildiği söylenebilir. Bu imgenin kendisine bakıldıktan sonra anlam kazanabileceğini sorgulayan Bergson, ona bakıldığı anda meydana gelmesi ihtimalini ortaya atar. Doğrudan ilgi çeken bir nesne ya da olay, biçiminden dolayı böyle bir yansıma yaratabilir; fakat bunun imgeye dönüşebilmesi için belli bir anlam yoğunluğu yarattıktan sonra insan hafızasındaki kayıtlara denk gelmesi gerekir. Burada doğrudan fotoğraf gibi yansıyan imgeler ve sadece yankısı bulunan imgeleri de birbirinden ayırmak gerekir; çünkü "zihnin fotoğraf çekme yetisi, bilinçten ziyade bilinçaltına aittir" (Granville, 1879: s. 458). Tabii nesneyle özdeş olan imgelerin arkasında, hafızada depolanmış ve hafızayla benzerlik gösteren farklı imgelerden de söz edilebilir. Bir de Bergson'un ifadesiyle "nesneyle uzak akraba" olan imgeler de vardır. Bütün bunlar algıyı karşılamak için birer araç olmakla birlikte, kaynaklarını algının tözünden alırlar. Dolayısıyla algıyla birlikte dışsal hale gelebilecek kadar anlam kazanırlar. Algı ve anının birbiriyle karıştırılması son derece normaldir; çünkü algı, deneyimin, yani anının varlığıyla vuku bulur. Güncel algıyı yansıtan her türden anı-imge, algıyla karışabilmektedir ve bu da bazen neyin anı neyin algı olduğunu anlamamaya neden olur. Nihayetinde beyinle ilgili olan her şeyin kendi içinde örgütlendiği bilindiğine göre zihin, hafıza, algı ve anının birbiriyle sürekli örtüşmesi, son derece doğaldır. Bergson, sonuç olarak Hafızada yer edinmiş olan ve insanın geçmişteki varoluşunun akışını belirleyen kişisel anıların, belleğin sonuncu ve en geniş örtüsünü oluşturduğunu söyler. Aslında "kaçak" olan bu kişisel anılar, sadece tesadüfen maddileşebilirler. Bedensel tavrın tesadüfi biçimde belirgin belirlenimleri onları cezbedebilir ve bu tavrın muğlaklığı bile alanı, onların tesadüfi oluşumlarına bırakır. Bergson bu durumu, çemberlerle somutlaştırır. Bu somutlaştırmaya göre anılar, içsel çemberler biçiminde sıkışır ve tekrar edilirler. Bu çemberler giderek daralarak orijinal ve kişisel formlarından giderek uzaklaşıp mevcut algıya uygulanmaya başlar. Dolayısıyla algıya yerleşip kişinin tavrını ve ruh halini belirlerler. Bu şekilde gelişen anı algı ilişkisi, ikisinin birbirine karışmasına neden olur. Bu andan itibaren hafıza, söz konusu tasarımları keyfi şekilde anımsayıp yok etmektense, bedensel eylemlerin biçimini kendi içerisine yerleştirir (Bergson, 2007: s. 80).

Bergson'a göre, sözü edilen anılar, harekete; dolayısıyla dışsal algılara yaklaştıkça, hafıza işlevi, pratik anlamda daha önemli olur. Bütün ayrıntıları ve duyuşsal renklerine kadar nesnelere, geçmişin kopyalanmış parçalarından oluşan düş kurmanın imgeleridirler. "Harekete geçmek olarak adlandırılan şey, belleğin kasılıp büzülmesini ve giderek daha çok bilenmesini, böylelikle içine nüfuz edeceği deneyime keskin kenarını sunana

dek bilenmesini sağlamaktır” (Bergson, 2007: s. 80). Bergson’a göre, hafızaya dair devindirici öge tam olarak bilinse, belki de anıların anımsanmasındaki kendiliğindenlik, bilmezden gelinip abartılmayabilir. O zaman hafızanın kudretinin karşısındaki merak, beyinde depolanan alana ya da hafızanın sınırlarına değil, bunu sağlayan güce odaklanır. Bunun gerçekleşmesi için geçmişin en başına gidilmelidir; fakat geçmişte bir başlangıç noktasının varlığı bile bilimsel olarak kabul edilmez. Bunun dışında, belki de geçmişin geçmiş bilgisine sahip olmak, hafızaya ve evrene dair karmaşıklığı ortaya çıkarabilir. “Geçmişlerin toplamındaki her geçmiş, sadece uzay zamanı değil, evrenin geçmişini gözlemleyebilen insan türü gibi karmaşık organizmalar dahil olmak üzere onun içerisindeki her şeyi betimleyecektir” (Hawking, 2018: s. 174). Ne var ki burada da somut olmayan bilgilerin, anımsanmayan sözcüklerin nerede gezindiği sorusu ortaya çıkar.

1.4. Hafıza ve Tin’de İmgenin Sürekliliği

Hayal etmek, düş kurmak gibi faaliyetler de anıları yeniden canlandırabilir. Bergson, Hayal etmenin anımsamak olmadığını söyler. Elbette böyledir; ama bu faaliyet anımsamak için araç olabilir. Anı, edimselleştiği derecede imgede yaşama eğilimi gösterir. Bunun tersi mümkün olamaz ve dolaysız imgenin kişiyi geçmişle buluşturması için geçmişe gidilip anının aranması gerekir. Böylece geçmiş, karanlıktan aydınlığa doğru getirilir ve bu süreğen durum izlenip yorumlanabilir. Psikologlar, anımsanan duyuların ağırlaşırken daha da edimselleştiğini söyler. Bundan yola çıkılarak duyumun anısının yeni anıyla ilgili olmadığı, onun formunun farklılaştığı söylenebilir. Psikologların ileri sürdüğü bu ifade, son derece yerindedir; çünkü geçmişte yaşanan bir acıyı anımsamak için ne kadar çaba sarf edilirse onu hissetme eğilimi o kadar artar. Bunu tespit etmek zor değildir; çünkü anı, maddileştikçe güçlenip yeniden canlanır. Mesele, yaşanan acının gerçekten geçmişteki anıya ait olup olmadığına emin olmaktır. Bergson burada hipnotize edilen kişilerden söz eder. Ona göre bu kişiler, kendilerine defaatle sıcak olduğu söylendiğinde, ısınmalar bile, telkin sözcüklerinin gerçek yaşadıkları sıcakla ilgisi olmadığını bilirler. O halde hipnoz, bir kendini ikna etme yöntemi olarak ele alınabilir.

Bir duyuma ait anının o duyum içinde sürmesinden yola çıkılarak, anının kendisinin de yeni oluşan bir duyum olduğu sonucu çıkarılamaz. “Belki de gerçekten, bu anının doğacak olan duyum karşısındaki rolü, telkinde bulunan manyetizmacı rolüdür. Bizim eleştirdiğimiz ve bu biçim altında sunulan muhakeme, demek ki zaten inandırıcı bir değerden yoksundur” (Bergson, 2007: s. 102). Bu yoksunluk onu kusurlu göstermeye henüz yetmez; çünkü anının edimselleştiği derecede dönüştüğü varsayımı üzerine kurulmuştur. Tabii tersi biçimde bir akıl yürütme yapılırsa, yani saf anının yoğunluğunu arttırmaktansa duyumun yoğunluğunu azaltmak hem kusurlu hem de absürt olur. Bu iki durumun sadece derece açısından farklı olduğu varsayılırsa, belli anımsamalarda duyum, anı olarak başkalaşabilir. Örneğin büyük acılara dair anıların orijinal hali zayıf bir acıya sahip olsa bile, anının algıyla birlikte dönüşen hali büyük bir acıyla anımsanabilir. Buna bağlı olarak hissedilen duyumun aslında zayıf bir anıyla özdeşleşip özdeşleşmediği bilinemez. Bu, doğal bir durumdur; çünkü anının imgesi, artık duyuma son derecede benzemektir. Bu da onu bir nevi koşullanma biçiminde, duyumla birlikte işlemeye neden olur. Söz konusu duyum, anının ilk haliyle özdeş değildir. Bu da anının başlı başına duyumdan farklı bir olgu olduğunu gösterir.

Anı ve algı arasında sadece bir seviye farklı görmek biçimindeki yanılısma hem felsefe içinde bir ilinek hem de basit bir çağrışımın sonucu olmanın ötesindedir ve kökleri derinde yer alır. Söz konusu yanılısma son kertede, dışsal algının nesnesi ve yapısıyla ilgili yanlış fikirlere dayanır. Algı, tamamen spekülatif ilgiye ve katıksız tıne hitap eden bir bilgi biçiminde görülmek istenir. Bu durumda, anının da artık bir nesnesi olmadığından ve özü gereği böyle bir bilgi olmasından dolayı, anı ile algı arasında bir seviye farkı görülebilir. Denilebilir ki algı, anının yerini değiştirerek şimdiki zamanı, özellikle hâkim tinin yasasına bağlı olarak oluşturur. Bergson’a göre şimdi ve geçmiş arasında seviye veya derece farkından öte başka bir durum vardır. “Şimdiki zamanım beni ilgilendiren şeydir, benim için yaşayan şeydir ve her şeyi söylersek, geçmişimin temelde güçsüz olduğu yerde, beni eyleme kışkırtan şeydir. Bu noktada duralım. Bunu, şimdiki zaman algısına karşı çıkararak, ‘katıksız anı’ olarak adlandırdığımız şeyin doğasını daha iyi anlarsınız” (Bergson, 2007: s. 103). Eğer şimdiki zamanın gerçekliğine yönelik, bilincin onayladığı somut işareti tanımlayıp işe konulursa, geçmiş bir anın anısını tasvir etme çabası boşa çıkar. “Şimdiki an benim için nedir? Zamanın özü, onun akıp

gidiyor olmasıdır; zaten akmış olan zaman geçmiştir ve zamanın aktığı ânu şimdiki zaman olarak adlandırırız” (Bergson, 2007: s. 103).

Anıların kesin olarak beyinde toplandığı varsayılırsa, tanımlanabilir beyin lezyonlarının kati unutkanlıklara denk gelmesi gerekir. Halbuki zihinsel hastalıklarda geçmiş yaşamın bütünsel bir döneminin, aniden ve köklü olarak ortadan kaybolduğu durumlarda, belirgin beyin lezyonları gözlemlenemez. Tersine biçimde, görsel, işitsel tanımazlık ya da afazi gibi beyindeki bölgesi belirlenen zihinsel hastalıklarda, bütünsel bir dönemin ortadan kaybolduğu görülmez. Bundan ziyade kişi, var olan anıları anımsamakta güçlük çekiyormuş gibi görülür. Diğer ifadeyle, tümünden bir hafıza yitiminden, kısmi anımsama ya da çok miktarda anımsamama durumu mevcuttur. Buradaki anımsama ve unutmalar, algı, anılar ve belleğin birbiriyle temas edebildiği noktalarla açıklanabilir. Bergson’a göre, bu temasın mekanizmasının incelenmesi gerekir. Böylece beyin rolünün, kendi hücreleri içine hapsolmaktansa, mekanizmayı işleyip işlememek olduğu saptanabilir (Bergson, 2007: s. 174). Nihayetinde beyin somut olarak bedenin bir parçası olduğu ve sözü edilen fenomenlerin onun içinde soyut olarak işlediği bilinmektedir. Bedenin diğer parçaları gibi içindeki mekanizmanın laboratuvar ortamında incelenemediği bu yapının, insanın ömrü boyunca edindiği tüm deneyimleri nerede ve nasıl barındırdığı sorusu, son derece karmaşıktır. Bu soru ancak ruh ve tin gibi kavramlarla ya da hafıza ve zihin gibi kavramların görünmeyen bir yapıda olduğunu kabul edip yola koyulmayla cevaplanabilir. Söz konusu kabul edilmiş, pozitif bilime göre bir boşluk yaratsa da bu anlamda herkesin ortak deneyim yaşaması, yapılan açıklamaların anlamlandırılabilmesinin tek nedenidir.

Sonuç ve Tartışma

Zihinsel örgütlemenin somut alanı olan beyin organı, düşünme ve anımsamayla ilgili belli bir akıl yürütmeye elverişlidir. Buradaki anımsama, belli bir amaca hizmet eder. Nitekim “filozofun işi, anımsatmaları belirli bir amaca yönelik olarak bir araya getirmektir” (Wittgenstein, 2014: s. 70). Günümüz nörobiyoloji disiplinde, beyinle ilgili yapılan gözlemler, onun birçok farklı parça halinde incelenmesini sağlar. Bu parçaların her biri üzerinden, düşünmeye ve hareket etmeye dair bilgiler elde etmek mümkündür. Omuriliğe bağlı sinirler ve bu sinirlerin beyinde yarattığı bağlantılar, insana dair mekanizmaların çalışma biçimini anlamak için son derece önemlidir. Bunun dışında, deneyimlerin kümülatif olarak birikmesi ve her birinin birbiriyle bağlantılı olarak iş görmesinin hem alanı hem de enerjisinin imkânına dair kesin bir çıkarımda bulunmak şimdilik mümkün değildir. Beyinle ilgili her detayın bilinmesi, onun nasıl işlediğine dair kesin bilgi elde etmeyi sağlayabilir; fakat zaten beyin yapısını inceleme aracının da başka beyinler olması, bu bilgiyi elde etmenin önünü tıkayan yegâne durumdur. Beynin her alanını görebilme yetisine sahip olma arzusu ve bunu elde edememe gerçekliği, insanın metafiziksel olarak bilgi üretmesinin nedenlerindedir. Nitekim metafiziksel bilgi, deneysel yöntemden önce, doğanın anlaşılmasız her alanına karşı geliştirilmiştir. İnanç ve maneviyat gibi mefhumların doğuşu ve dolayısıyla kitlelerin hayatının bu yolla şekillenmesi de yine insanın doğa karşısındaki bu çaresizliğinden gelir.

Henri Bergson zihnin neden sonuç ilişkisi kurma anlamındaki işlevini, anımsamaların temsillerine bağlar. Bu temsillerin dayanak noktaları, göstergelerin anılarla olan ilişkisidir. Zaman zaman kendisiyle ilgili olmayan anılarla da ilişkilenen ve onların anımsanmasını sağlayan göstergeler, hayatın her alanında karşılaşılma ihtimali barındırırlar. Bergson’a göre zihin, anlık olarak karşılaşılan göstergelerden duyumlar ya da idealar oluşturur. Nitekim zihin çoğu zaman kesin ve sabit fikirlere eğilimlidir. Bu da kişide, göstergelere yüklenen anlamın her zaman aynı kalması arzusunu doğurur. Ne var ki alışlagelen her şey, farklı anlarda farklı algılanma potansiyeli barındırır. Bergson, bu alışlageleni sabit olarak algılama durumunun dil, duyu ve pozitif bilimlerden bir yere kadar zorunlu olduğunu ifade etse de hem zamansal hem de zihinsel akışın kendisi, sabit olanı harekete geçirme eğilimindedir. Bilimsel söylemlerde daha önceden belirlenmiş bir paradigma referans alınır; fakat bu paradigmanın değişimi, yeni bir keşfin ortaya çıkmasıyla aniden gerçekleşebilir. Dolayısıyla zihnin algılama biçimi, zaman ve akış karşısında sabit kalamayacak kadar doğayla iç içedir. Buna bağlı olarak, felsefi düşüncede yeğlenmesi gereken, hakikati bulmak değil, onun peşinde gitmenin yollarını keşfetmektir. Öyleyse denilebilir ki, yakalandığı düşünülen her gerçek, peşinden gidildiği süre içerisinde, çoktan başka bir istikamete doğru yol almıştır. Bu, ışığın ya da sesin evrende hareket etmesine

benzer. Örneğin bir yerden bir yere doğru giden ışık ya da ses, bir yere ulaşırken aradan zaman geçer. Bu geçen zaman, ulaşılan yerin başlangıç noktasından farklı bir forma geçmesini sağlar. Dolayısıyla varılan nokta, başlanılan noktanın zamanının ötesindedir ve artık öncekinden farklıdır. Aynı durum anımsama için de geçerlidir. Yaşanan olay, sonraki dönemlerde anımsandığı gibi değildir. Dolayısıyla, gelecekte anımsanacak olan anı, zamansal geçiştten dolayı, şimdide yaşandığından farklı olacaktır. İnsan bir var olan olarak hem bunu yaşayan hem de kavrayan konumdadır.

Anıyı yeniden elde etmek ve sürekli olarak onu başka formlarda algılamak, zamanın geçişinin ve evrendeki sürekli değişimin sonuçlarındandır. Unutulduğu zannedilen hiçbir bilgi, evren içerisinde tamamiyle yok olmuş değildir; çünkü bir kez deneyimlenen her şey, zihnin bir yerinde muhakkak barınmaktadır. Bu söz konusu bilgiler, karşılaşılan herhangi bir nesne ya da uyarıcıyla birlikte yeniden zihnin aktif alanına gelerek kendilerini anımsatırlar. Dolayısıyla denilebilir ki unutmak, yok oluş anlamına gelmez; çünkü her bilgi kendi çağrışım nesnesine denk gelme potansiyeline sahiptir. Buna bağlı olarak hafızada yer edinen her şey, tekrar eksikliği ya da bastırma yoluyla pasif hale gelse de çağrışım nesnesiyle karşılaştığında yeniden aktifleşebilir ve anımsanabilir. Bu da unutuşun olmadığının göstergesidir.

Kaynakça

- ARISTOTELES (1997). *Fizik*. (Saffet Babür, Çev.), Ankara: İmge Kitapevi.
- BENJAMİN, W, (2021). *Pasajlar*, (Ahmet Cemal, Çev.), İstanbul: YKY.
- BERGSON, Henri. (1919). *Matter and Memory*, (Nancy Margaret Paul and W. Scott Palmer, Çev.), London: George Allen & Unwin LTD.
- BERGSON, Henri. (1998). *Zihin Kudreti*, (Miraç Katırcıoğlu, Çev.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BERGSON, Henri. (2007). *Madde ve Hafıza*, (Işık Ergüden, Çev.), Ankara: Dost Yayınları.
- BERGSON, Henri. (2011). *Metafizik Giriş*, (Atakan Altınörs, Çev.), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- BERGSON, Henri. (2022). *Zihin ve enerji*, (Esat Burak Altıntaş, Çev.), İstanbul, Pinhan Yayıncılık.
- BRIDGEMAN, Teresa. (2007). *Time and Space* (From *Narrative*, Edit By David Herman), UK: Cambridge University Press.
- BROCKMEIER, J. (2002). *Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory*, Article in *Culture & Psychology*, University of Toronto, Canada, and Free University Berlin, Germany.
- DELUZE, GILLES (2008). *Spinoza, Pratik Felsefe*, (Ulus Baker, Alber Naum, Çev.), İstanbul: Norgunk Yayınları.
- GRANVILLE, M. (1879). *Ways of remembering*, V. 8, I. 203. Scientific American.
- HAWKING, Stephen (2018). *Zamanın Kısa Tarihi*. (Barış Gönülşen, Çev.), İstanbul: Alfa Bilim.
- HUSSERL, Edmund (2014). *Kesin Bilim Olarak Felsefe*. (Abdullah Kaygı, Çev.), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- JAMESON, F. (2002). *Dil Hapishanesi*, (Mehmet H. Doğan, Çev.), İstanbul: YKY.
- PROUST, Marcel (2013). *Swann'ların Tarafı*. (Roza Hakmen, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- SCHACTER, Daniel (2011). *Hafızanın 7 Günahı*. (Solina Silahlı, Çev.), İstanbul: Pozitif Yayınları.
- SCHACTER, Daniel (2022). *Belleğin İzinde-Beyin Zihin ve Geçmiş*. (Eda Özgül, Çev.), İstanbul: YKY.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (2014). *Felsefi Soruşturmalar*. (Haluk Barışcan, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (2016). *Tractatus Logico-Philosophicus*. (Oruç Aruoba, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Bitlis İli Tatvan İlçesine Yönelik Tersine Göç Hareketlerinin Sebepleri ve Tatvan Üzerindeki Rolü

Mesut KARAMAN*

Öz: Ekonomik, sosyal ve kültürel alanda yaşanan gelişmeler iç göçün yönünü de tayin etmektedir. Son dönemlere kadar Türkiye'nin Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinden batı illerine yönelik gerçekleşen göç hareketleri tersine dönmektedir. Bilhassa 2020 yılında başlayan ve küresel düzeni derinden etkileyen Covid-19 pandemisinin meydana getirdiği ekonomik istikrarsızlık ve yeni yaşam arayışları/anlayışları göç hareketliliğinin değişmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Tatvan ilçesi özelinde, 2020 yılı sonrasında ilçeye gelen ve çeşitli entegrasyon problemleri yaşayan göçmenlerin kente dönüş sebepleri ve ilçede yaşadıkları sorunların tespiti bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Göçle gelen ailelerin göç ettikleri yerlerde iş bulana kadar geçen süreçte yaşadıkları sorunlar ve bu ailelerin göç ettikleri yerlerdeki sosyal entegrasyonu sağlamaya yardımcı unsurlar tespit edilerek çalışma kapsamında analiz edilmiştir. Bu çalışmada nitel yöntem kullanılarak 2020 sonrasında batı illerinden Tatvan ilçesine göç eden toplamda 16 kişi ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilerek, onların bu süreçte yaşadıkları entegrasyon problemleri ve dönüş sonrasında sosyoekonomik düzlemde yaşadıkları sorunlar tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Göç, Aile, İç Göç

The Causes of Reverse Migration Movements Towards Tatvan District of Bitlis Province and Its Role on Tatvan

Abstract: Economic, social and cultural developments also determine the direction of internal migration. Until recently, migration movements from Turkey's Eastern and Southeastern Anatolia regions to the western provinces have received. In particular, the economic instability caused by the Covid-19 pandemic, which started in 2020 and deeply affected the global order, and new life searches/perspectives have a consequential impact on the change in migration mobility. The main purpose of this study is to identify the problems of immigrants who came to the city after 2020 and experienced various integration problems in Tatvan reason for returning to the city. The problems experienced by migrant families in the process until they find a job in the places where they migrate and the factors that help to ensure social integration in the places where these families migrate have been identified and analyzed within the scope of the study. In this study, in-depth interviews were conducted with a total of 16 people who migrated from western provinces to Tatvan district after 2020 with qualitative method, and both the integration problems they experienced in this process and the problems they experienced in the socio-economic plane after their return were identified.

Keywords: Migration, Family, Internal Migration

Giriş

Bir yerden başka bir yere istemli ya da istemsiz yapılan göç hareketi insanlık tarihiyle birlikte güncelliğini muhafaza etmektedir. Göç, bireysel ve toplumsal açıdan mekânsal anlamda bir yer değişikliğine karşılık gelmektedir (Özer, 2004: 11). Göç sebebiyle terk edilen mekân ile yerleşilen mekân arasındaki bağlantı ya da bu mekânlardaki durumların değişmesi gibi etkenlerle göç hareketlerine anlamlar yüklenilmektedir (Yılmaz, 2014: 1692). Göç hareketlerinin yaşandığı bölgelerde sosyal, ekonomik, kültürel ve demografik açıdan değişimlerin yaşanması kaçınılmaz olmaktadır. Göç genel olarak iç göç ve dış göç şeklinde iki kısım halinde değerlendirilmektedir. İç göçler, ülke sınırları içerisinde meydana gelen gönüllü, zorunlu, mevsimlik ve sürekli göçlerdir. Dış göçler ise ülke dışına gerçekleşen beyin göçü, işçi göçü ve mübadele gibi göçlerdir. Bu çalışmada son yıllarda literatürde sıkça karşılaştığımız tersine göç olgusu ve göç eden aile bireylerinin göç ettikleri yerlerde karşılaştıkları sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlar ile ailelerin sosyal entegrasyonlarını destekleyici unsurlar Bitlis ili Tatvan ilçesi özelinde irdelenmiştir.

Türkiye’de İkinci Dünya Savaşından sonra ülke içinde gerçekleşen iç göçlerin seyri 1980 yılı sonrasında 2000’li yıllara kadar kırdan kente şeklinde olmuştur. İç göç sadece kırdan kente değil Doğu ve Güneydoğu illerinden Batı illerine de gerçekleşmiştir. Batı illerine doğru seyreden göçler; buralarda çarpık kentleşme, yoğun nüfus artışı ve gecekondulaşmaya sebep olmuştur. Batı illerindeki bu düzensizliği azaltmak için özellikle kırsal alanlarda tersine göçü teşvik edici sosyoekonomik politikalar devlet eliyle uygulanmaya başlanmıştır (DPT, 2000: 70). Tersine göçü teşvik edici itici ve çekici etkenler Everet Lee’nin itme ve çekme teorisi çerçevesinde değerlendirilmiştir (Lee, 1966: 50). Bitlis ili Tatvan ilçesine doğru seyreden tersine göç hareketi 2020 yılındaki Covid-19 salgınıyla birlikte ivme kazanmıştır. Tatvan ilçesinde son yıllarda meydana gelen nüfus artış hızı bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Ancak göç kendi içinde yeni bir başlangıcı barındırdığı için yeni sorunların ortaya çıkması da muhtemel hale gelmektedir. Ayrıca göç hareketleriyle birlikte göç edilen yerin demografik yapısı değişebilmekte ve bu durum işgücü piyasasına doğrudan etki edebilmektedir. Nitekim bu durum nüfus artışı, sosyal, ekonomik, eğitim ve güvenlik gibi bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Bununla beraber 2020 yılı sonrası Tatvan ilçesinde gerek ekonomik gerekse de şehirleşme bağlamında meydana gelen gelişmeler de değerlendirilerek bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır. Tatvan ilçesine tersine göç etmiş olan on altı ailedeki anne ya da babayla nitel araştırma yöntemi tercih edilerek yarı yapılandırılmış görüşme formuyla yüz yüze gerçekleştirilen görüşmeler tematik analiz tekniğiyle yorumlanmıştır. Çalışmanın sadece Bitlis ili Tatvan ilçesini kapsamaması bu çalışmanın sınırlılığını oluşturmuştur.

1. Göç Kavramı

Göç kavramının tanımı genel olarak göçe sebep olan etkenleri de içerisinde barındırarak yapılmaktadır. Bununla birlikte en genel tanımıyla göç; siyasal değişim, ekoloji, ekonomik ya da kişisel nedenlerle, belirli bir yerden farklı bir yere yapılan ve süresi belli ya da belirsiz olan yerleşmeyi hedefleyen toplumsal, coğrafik ve kültürel bir yer değiştirme hareketidir (Yalçın, 2004: 13). Ekonomik istikrarsızlık, siyasal olaylar, savaş durumları ve aşırı yoksulluk gibi etkenlerin iticiliği; işgücü arzı, istihdam imkânları, göç edilen yerdeki kültürel yakınlık, memleket özlemi gibi çekici etkenler, göç hareketlerinin yönünü ve hızını belirleyen temel unsurlardır (Ritzer, 2011: 347).

Türkiye’de yaşanan göç olayları çoğunlukla kırsaldan kentlere ya da kentlerden kentlere doğru olmuştur. Türkiye’de 1950 yılından sonra sanayileşmenin artmasıyla birlikte kentleşme oranı ve buna bağlı olarak köylerden kentlere göçlerde de artış olmuştur. Türkiye’de yaşanan iç göçler, bölgeler arasındaki nüfus dağılımını da etkilemiştir. Göç yönünün daha çok Doğu Anadolu Bölgesi ve Karadeniz Bölgesi’nden Marmara Bölgesi ve Ege Bölgesine doğru olduğu gözlemlenmiştir. 1980 yılında kırsaldan büyük kentlere göç edenlerin nüfus oranı %9,34, 1990’da % 10,81 ve 2000 yılında ise %11,02 olarak tespit edilmiştir. 1980 ile 2000 yılları arasında yaklaşık on beş milyon insan, farklı sebeplerle yaşadıkları yerleri terk etmiştir (Güreşçi, 2010: 79).

Toplumsal hayatı her yönüyle etkileyip büyük ölçüde değişimlere sebep olan göç, imkânlar çerçevesinde nice umutlarla yerini terk eden göçmenler için bir kurtuluş reçetesi olarak görünürken hem göçmenler için hem de göç edilen yerde çeşitli sorunları da doğuran bir yapı olmaktadır. Göç eden aile

bireylerinin yerleştikleri bölgelerde karşılaştıkları güçlüklerle mücadele etmek zorunda kalmaları onları, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan zor durumda bırakmaktadır. Göçten kaynaklanan bu sorunları azaltmak için tersine göç başvuru bir yöntem olabilmektedir. (Ekici & Tuncel, 2015: 11-12).

1. 1. Tersine Göç ve Tatvan İlçesi

Tersine göç, normal zamanda göç veren konumda olan bir yerin, itici ya da çekici sebeplerle göç almaya başlaması durumu olarak ifade edilmektedir (Chacko, 2007: 131-140). Gelişmekte olan bölgelerdeki yeni istihdam alanlarının oluşturulması, tarım ve hayvancılığı teşvik edici uygulamalar ve gelir getirici hibe projeleri doğrultusunda tersine göç teşvik edilmektedir (İslamoğlu & Benli, 2013: 76).

Bitlis ili Tatvan ilçesinin nüfusu 2019 yılından sonra sürekli bir artış içerisinde olmuştur. Özellikle 2020 yılında yaşanan Covid-19 pandemisiyle birlikte Tatvan ilçesine doğru gerçekleşen tersine göçün Tatvan nüfusundaki artış oranında etkili olduğu düşünülmektedir. Aşağıdaki tabloda Tatvan ilçesinin 2019 yılı ve sonrasındaki nüfus artışı gösterilmiştir.

İl/İlçe	Yıl	Nüfus	Yıllık Nüfus
			Artış Hızı (Binde)
Bitlis/Tatvan	2019	93.189	5.32
	2020	94.697	16.05
	2021	96.884	22.83
	2022	99.198	23.6
	2023	102.036	28.21

TÜİK. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> 24.04.2024

1.2. Tersine Göçle İlgili Sosyolojik Yaklaşımlar

Tersine göç kavramını bu kavramla ilgili sosyolojik yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirmek konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Bu sosyolojik yaklaşımlar; Neo-klasik Yaklaşım, Yapısalcı Yaklaşım, Transnasyonalizm, Sosyal Ağ Teorisi ve İtme- Çekme kuramıdır. Neo-klasik yaklaşım, göç teorileriyle ilgili çağdaş kuramcılarının çıkış noktası olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım göç olgusunu hem dar alanda hem de geniş bir alanda ele almaktadır. Tersine göçün iş gücünün hayat bulduğu noktalara doğru olduğunu savunmaktadır. Neo-klasik yaklaşıma göre göçün yönünü belirleyen temel etken, iş gücü arzı ve coğrafi farklılıklarla birlikte bölgeler arasında değişen sermaye ve ücret farklılıklarıdır (Özcan, 2017: 195). Buradaki temel öge, göç eden kişilerin göç ettikleri yerlerde daha çok gelir elde edecekleri amacıyla yerlerini terk etmeleridir (Todaro, 1969: 138-148). İnsanların daha çok gelir elde etme isteği ya da daha rahat iş bulma ümidiyle göç ettikleri yerlerde beklentilerinin karşılanmaması onları tersine göçe zorlamaktadır.

Yapısalcı yaklaşım ise göç alan ve göç veren yerlerdeki sosyal, ekonomik ve kültürel etkenlerin göçe sebep olduğunu savunmaktadır. Ekonomik sebeplerin yanı sıra kültürel uyumsuzluğun da göçe sebep olduğunu savunur (Cassarino, 2004: 253-279). Bu teoriye göre bazı insanlar daha yerini terk etmeden dönme eğilimi içerisindedirler. Yeterli sermaye biriktiği zaman memleketlerine dönmektedirler. İş sebebiyle belli bir süre gurbette yaşamış kişiler de emekli olduktan sonra memlekette yaşama eğilimi içerisindedirler (Kepenek & Uzman, 2018: 17). Belli sebeplerle terk edilen yerdeki olumsuzlukların ortadan kalması ve orada yeni cazibe alanlarının oluşmasıyla bazı gruplar kendi memleketlerine dönme çabasını kolaylaştırmaktadır (Dumon, 1986: 122). Bu teoriye göre insanlar genel olarak terk ettikleri yerlerle olan sosyal ve kültürel bağlarını korumak istemektedirler. Göç ile ilgili diğer bir yaklaşım olan transnasyonalizm, daha çok dış göç olarak değerlendirilen ulus ötesi göçleri açıklamak için kullanılan bir yaklaşımdır (Güllüpnar, 2012: 1-16). Bu

yaklaşımına göre göçmenler göç ettikleri yerlerdeki akraba ve tanıdıklarıyla etkili iletişim kurma çabasında bir taraftan da terk ettikleri yerlerdeki akrabalarıyla bağlarını sürdürmektedirler. Transnasyonalizm, küreselleşmeyle birlikte ortaya çıkan bir kavramdır. Transnasyonalizm, göçün sebepleriyle çok fazla ilgilenmez. Onun ilgi alanı siyasi sınırlar çerçevesinde sosyo-ekonomik refaha ulaşma hedefinde olan göçmenlerin iletişim ağlarıdır (Özcan, 2017: 183-215).

Diğer bir sosyolojik yaklaşım olan sosyal ağ teorisinin temelini; bireylerin ülke sınırları dışında göç ettikleri yerlerde göç alan ülke ile göç veren ülke arasında meydana getirdikleri sosyal ilişki ağlarını ve bu ağların, göç alan ülke ile göç veren ülke üzerindeki etkisi oluşturmaktadır. Bu sosyal ağlar her türlü sosyal temele ve sosyal değişkene bağlı olarak oluşturulmuş, güçlü ve zayıf ağlardır (Çağlayan, 2006: 85). Bireyler yerleştikleri yeni yerleşim yerlerindeki diasporalarla, diğer göçmenlerle ve yerli halkla bağ kurmaktadır. Bireyler bu sosyal ilişki ağlarını geliştirip genişleterek kendilerine ait sosyal sermaye edinmektedirler. Bu teori tersine göç olgusunu değerlendirirken ekonomik ve kültürel nedenlerin yanı sıra sosyal ilişkileri de sürece dahil etmektedir. Bireyler döndükleri yerlerde ekonomik sermayenin yanında edindikleri sosyal sermayeyi de etkin bir şekilde kullanmaktadırlar.

Son olarak değerlendireceğimiz İtme – Çekme kuramının temel konusunu E.G Ravenstein 'in "Göç Kanunları" (1885) çalışmasındaki önermelerini günümüz koşullarına göre düzenleyen Lee oluşturmuştur. Lee, bütün göç süreçlerinin bir çıkış ve varış noktasının olduğunu ifade etmiştir. Bu iki faktörle birlikte göç sürecinde ara faktörlerin ve bireysel faktörlerin de olabileceğini belirtmiştir. Lee bu kuramın temel bileşenlerini pozitif, negatif ve nötr olacak şekilde kategorize etmiştir. Pozitif faktörler bireylerin yerlerinde kalmasını sağlayan faktörlerdir. Negatif faktörler bireyleri göçe zorlayan faktörlerdir. Göç üzerinde herhangi bir etkisi olmayan faktörler ise nötr olarak belirtilmiştir. Varış yerleri için de benzer şekilde kategorize yapmak mümkündür. Genel olarak faydalı bir göç ortamının herkes için çekici, kötü bir göç ortamının ise herkes için itici olduğu söylenebilmektedir. Bu durumda aileler arasında ailenin demografik yapısına göre farklılık olabilmektedir. Örneğin, öğrencisi olan aileler iyi bir okul iklimi ararken öğrencisiz aileler için böyle bir ihtiyaç söz konusu değildir. Yani pozitif ve negatif faktörler ailelere ve bireylere göre değişebilmektedir. Bireyleri ve toplumu etkileyen istihdam imkânı, sosyal ortam gibi pozitif faktörler ile depresyon, ekonomik bunalım, savaş gibi negatif faktörlerin toplum için aynı anlamı ifade ettiği söylenebilmektedir (Lee, 1966: 50).

Türkiye'de 1950 yılından sonra ivme kazanan kırsaldan kente doğru yaşanan göçler, kentlerde yoğun nüfus artışına, gecekondulaşmaya, işsizliğin artmasına, kültürlerarası çatışmaya ve asayiş olaylarının artmasına sebep olmuştur (Güreşçi, 2010: 80). Özellikle gecekondulaşmanın oluşmasıyla çarpık kentleşme hız kazanmıştır. Bütün bu faktörler kentlerin çekici gücünün itici güce dönüşmesine sebep olmuştur. Kırsal alanda ise nüfus azalmış ve kırsaldaki bireyler için yeni fırsatlar oluşmuştur (Güreşçi & Yurttaş, 2008: 47-54). Kırsal alanlarda yol şartlarının iyileştirilmesi, sağlık, eğitim, istihdam gibi imkânların artmasıyla kırsal alanlar çekim merkezi haline gelmiştir. Devlet eliyle uygulanan tarım politikaları, gelir getirici proje destekleri de tersine göçü teşvik etmiştir. Tersine göçü bu açıdan ele almak konunun daha iyi anlaşılması bakımından yararlı olacaktır. Tarih boyunca meydana gelen kıtlık, doğa kaynaklı afetler, ekonomik bunalım gibi sebepler göçleri hızlandırmıştır. Örneğin Rusya'da 1917 ile 1927 yılları arasında kentlerden kırsal alanlara doğru göçler yaşanmıştır (Tezcan, 2009: 37-42).

2. Yöntem

Bu çalışma Bitlis ili Tatvan ilçesine doğru gerçekleşen tersine göçün sosyolojik boyutları çerçevesinde şekillenmiştir. Çalışmanın amacı; Bitlis ili Tatvan ilçesine doğru gerçekleşen tersine göçün oluşmasına sebep olan etkenleri tespit etmek; tersine göçün Tatvan ilçesi üzerindeki rolünü ve ortaya çıkardığı durumları ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla daha güvenilir veriler elde etmek için çalışmada nitel yöntem kullanılmıştır. Nitel araştırmada sosyal olaylar, doğal ortamlarda yapılan gözlem ve görüşmeler neticesinde elde edilen verilerin yorumlanmasıyla değerlendirilmektedir. Araştırmacı veri toplama sürecine aktif olarak katılarak edindiği farklı deneyimlerle araştırma verilerini tek bir tekniğe bağlı kalmadan birden fazla teknikle detaylandırabilmektedir (İslamoğlu 2009: 180-181). Çalışmanın uygulama aşamasında tersine göçün sosyolojik boyutlarını ortaya çıkarmak için göç eden aile bireyleriyle yüz yüze görüşmeler yapılmış ve tersine

göçün nedenleri ile göç ettikleri yerlerdeki entegrasyon sürecinde yaşadıkları problemler analiz edilmeye çalışılmıştır.

Çalışma Tatvan özelinde gerçekleştiği ve çalışmada nitel yöntem tercih edildiği için sınırlı bir örneklem üzerinden veriler elde edilmiştir. Çalışmanın evrenini Bitlis İli Tatvan ilçe merkezine ve köylerine 2020 yılından günümüze tersine göçle gelmiş aileler oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemini ise basit rastlantısal örneklem tekniğiyle bu ailelerden seçilen 16 aile oluşturmaktadır. Basit rastlantısal örnekleme, evrendeki bütün birimlerin homojen olduğu ve her bir birimin örneklem olarak eşit şekilde seçilme şansına sahip olduğu örneklem türüdür. Yakın ve geniş çevremizde yaşayan ve Tatvan ilçesine göçle geldiğini bildiğimiz çok sayıda aile mevcuttur. Örnekleme seçilen aileler, göçle gelen ailelerden rastgele seçilmiştir. Veriler 16 ailede anne ya da babayla yarı yapılandırılmış görüşme formuyla yüz yüze yapılan görüşmeler sonucunda elde edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme sonucunda elde edilen veriler tematik analiz tekniğiyle yorumlanmıştır. Tematik analiz nitel verilerdeki temaları tanımlamak ve anlam örüntülerini ortaya çıkarmak için kullanılan bir tekniktir (Clarke ve Braun, 2013: 120-123). Çalışma kapsamında veri elde etmek için hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu özgün bir biçimde hazırlanmıştır. Bu görüşme formuyla göçe zorlayıcı ve çekici etkenler, katılımcıların sosyal ve ekonomik durumu, tersine göçün meydana getirdiği psikolojik etki ve göçün Tatvan ilçesi üzerindeki rolünü belirlemeye dönük sorgulamalar yapılmıştır. Katılımcıların kırsaldan kentlere ilk göç nedenleri ve tersine göç süreçleriyle ilgili verilerin elde edilmesi hedeflenmiştir.

Çalışmada dokuz erkek katılımcı ve yedi kadın katılımcıyla görüşülerek cinsiyet dengesi sağlanmaya çalışılmıştır. Toplamda 16 katılımcıyla yüz yüze görüşme gerçekleştirilmiştir. Her bir katılımcıya gerçek bilgileri dışında takma isim ve soy ismi simgeleyen baş harfler, yaş ve cinsiyet (KM, 49, E) olacak şekilde kodlar verilerek katılımcılar simgelenmiştir. Yedi katılımcıyla yapılan bireysel görüşmede ses kaydı alınmıştır. Dokuz katılımcıyla yapılan görüşmede uygun ortam sağlanamadığı için ses kaydı alınamamıştır. Dokuz katılımcıdan elde edilen veriler için ayrıca veri formu düzenlenmiştir. Katılımcılar sosyal profil yönüyle yaş bakımından 35 ile 55 yaş aralığında değişkenlik göstermektedir. Katılımcıların tamamı Bitlis doğumlu olanlardan oluşmuştur. Eğitim durumları açısından katılımcıların çoğu ilkokul mezunu ya da okur-yazar olmakla birlikte aralarında ortaokul, lise ve lisans mezunları da vardır.

3. Bulgular

Tablo 2: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Yapılan Katılımcıların Demografik Bilgileri

Görüşmeciler	Meslek	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu	Medeni Durumu
BB	Çiftçi	Erkek	44	İlkokul	Evli
KM	Tekstilci	Erkek	49	Lisans	Evli
ŞU	Terzi	Erkek	41	İlkokul	Evli
EU	Terzi	Erkek	43	Ortaokul	Evli
TU	Ev Hanımı	Kadın	51	Okur- Yazar	Evli
CU	Ev Hanımı	Kadın	40	İlkokul	Evli
GM	Ev Hanımı	Kadın	38	İlkokul	Evli
EÖ	Emekli	Kadın	55	Lise	Dul
Tİ	Ev Hanımı	Kadın	37	Okur- Yazar	Evli
MA	Ev Hanımı	Kadın	35	İlkokul	Evli
KP	Ev Hanımı	Kadın	38	Okur- Yazar	Evli
ÖÜ	Tekstil İşçisi	Erkek	35	Lise	Evli
EB	Serbest Meslek	Erkek	38	Lise	Evli
YÇ	Esnaf	Erkek	37	İlkokul	Evli
İG	Emekli	Erkek	50	Lise	Evli
TN	Terzi	Erkek	54	İlkokul	Evli

3.1. Bitlis İlinden Göç Etme Nedenleri

Geçmiş yıllarda belirli sebeplerle zorunlu ya da gönüllü olarak göç sürecini yaşayan bireyler daha çok Bitlis ilinden büyük kentlere göç etmişlerdir. Bu sebeple Bitlis ili Tatvan ilçesine tersine göçle gelenler arasında

İstanbul, Bursa ve Mersin gibi büyük kentlerden gelenler çoğunluktadır. Yapılan görüşmelerde bazı katılımcılar geçmiş yıllarda büyükşehirlere göç etmelerinin sebeplerini aşağıdaki gibi anlatmışlardır:

“Ekonomik sorunlar ve bölgede yaşanan güvenlik sorunları sebebiyle göç ettik” (KM, 49, E).

“Köydeydik. İş gücü yoktu. İlkokuldan sonra okuyamadık. Terör olayları başlamıştı. Maddi yoksulluktan ve güvenli ortamda yaşamak için ailece göç ettik” (ŞU, 41, E).

Katılımcılar geçmişteki göç süreçlerini değerlendirirken işgücü arzı ve güvenlik kavramları üzerinde durmuşlardır. Katılımcıların büyük bir kısmı bekârken ailesiyle birlikte ya da tek başına göç ettiğini ifade etmiştir. Bazı katılımcılar yapılan görüşmede bu konu hakkındaki düşüncelerini şu sözlerle dile getirdiler:

“Okul okuyamadık. Burada iş imkânları da olmadığı için İstanbul'a göç etmek zorunda kaldık” (EU, 41, E).

“Ekonomik sebeplerden dolayı göçtük” (KM, 49 E)

“Burada geçinemedik eşim taş ustasıydı. Dedik oraya gidelim, ekip gelmişti bizim mahallenin camisini yapmak için. Adamlarla beraber oraya gitti. On iki ay orada çalıştı, baktı ki iyi gidiyor. Çok şükür güzel gidiyordu. Eşim geldi bizi de aldı gitti” (TU, 51, K).

Yapılan görüşmelerde tersine göçle gelen ailelerin geçmişte bölgede yaşanan terör olayları, iş imkânlarının oldukça kısıtlı olması, eğitim ve sağlık koşullarının yeterince iyi olmaması gibi nedenlerle bir dönem gönüllü ya da zorunlu olarak göç ettiği tespit edilmiştir. Göç edenlerin çoğunun genç nüfus olması özellikle kırsal alanda o dönem için genç nüfusun azalmasına sebep olmuştur.

3.2. Tersine Göçe Sebep Olan İtici ve Çekici Faktörler

Büyükşehirlerde her geçen gün artan nüfus yoğunluğuyla birlikte konut sıkıntısının yaşanması, kira artışları ve asgari ücretin maddi ihtiyaçları karşılayamaması gibi sebepler tersine göçün itici faktörlerini oluşturmaktadır. Göçle gelenlerin bir kısmı yeterince ekonomik sermayeye sahip olduğu için kendi işini kurabilmiştir. Tatvan'da küçük bir tekstil atölyesi açarak kendi işini kuran bir katılımcı ilçeye dönüş sebebini şöyle ifade etmiştir:

“İstanbul'da tekstil atölyem vardı. Asgari ücretin yüksek oranda artması, sektöre olan talebin azalması, pazar alanı bulamama gibi sebeplerle atölyemizi kapattık. İş yapamaz durumu gelmiştik. Ayrıca engelli bir çocuğum var. Onun da psikolojik sağlığını düşünerek Tatvan'a yerleştim” (TN, 54, E).

Yukarıdaki görüşme notu incelendiğinde TN'nin İstanbul'daki tekstil atölyesinin ekonomik zorluklarla karşılaşması ve engelli çocuğunun psikolojisinden dolayı Tatvan ilçesine göç ettiği görülmektedir. İlçe merkezine yerleşenlerin bir kısmı önceki yerde de tekstilde çalıştıkları için tekstil atölyelerinde çalışmayı tercih etmiştir. Tekstil atölyesinde çalışan bir katılımcı göç sürecini şu sözlerle açıklamıştır:

“Ev sahibi bizi evden çıkardı. Bütçemize göre ev bulamadık. Bulduğumuz evlerde çok kötüydü. Tatvan'da evimiz vardı. Eşim tekstilde çalışıyordu. Aldığı maaş anca kiramıza yetiyordu. Burada da tekstil atölyeleri olunca eşimle buraya dönmeye karar verdik” (CU,40, K).

“Ev kiralari çok arttı. Orda tekstilde çalışıyordum. Sadece ben çalışıyordum. Geçim yapamadım. Burada da tekstil atölyesi açıldı. Bizim köylüler açmıştı. Ben de onlarla çalışmak için geldim” (ÖU, 35, E).

Büyük şehirlerdeki nüfus yoğunluğundan kaynaklı konut sıkıntısının yaşanması ve mevcut konutlardan talep edilen kiralaların yüksek olması gibi etkenler bireyleri tersine göçe zorlamıştır. Genel olarak geçim sıkıntısı sebebiyle göç edilmesine karşın, yeterince ekonomik sermayeye sahip olup memleket özlemi sebebiyle dönenler de bulunmaktadır.

“Ekonomik olarak önemli sorunum yoktu. Yönetici olarak çalıştığım için yüksek oranda maaş alıyordum. Herhangi bir geçim sıkıntısı falan da yaşamadım İstanbul'da. Evet, ben birkaç yüksek Türkiye'deki sayılı firmalardan sayacağım şirketlerde holdinglerde yöneticilik yaptım. İstanbul'dan köye dönmeme hem sosyal yaşam hem de İstanbul'daki trafik yoğunluğu ve iş stresi sebep oldu. Doğayla iç içe olmak istedim. Daha sağlıklı bir yaşam sürmek için İstanbul'dan köye göç ettik. Bölgedeki güvenlik sorunlarının giderilmesi ve ekonomik anlamda da güçlendiğinden dolayı memleketi, köyüme göç etmeyi uygun gördüm” (KM, 49, E).

Bölgedeki terör ve toplumsal olayların azalmasıyla birlikte devlet eliyle yapılan istihdam teşvikleri tersine göçün çekici faktörleri arasındadır. Bireylerin belli bir sosyal ve ekonomik sermayeye sahip olması da memleketlerine dönmelerinde destekleyici bir faktör olmuştur.

“İstanbul’da gıda sektörüyle uğraşıyordum. Çiğköfte imalatı yapıp belli noktalara gönderiyordum. İstanbul’daki nüfus yoğunluğunun artması, güvenli ortamın azalması gibi sebeplerle ailece bir yere gidemiyorduk. Aynı işi Tatvan’da da yapalım dedik. Memleketi özlemiştik. Memleketimize katkımız olsun istedik. Aslında Bitlis’in köyünden göç etmiştik. Tatvan iş gücü anlamında bölgede iyi bir konumda olduğu için burayı tercih ettik. İmalathanemizi buraya kurduk” (YÇ, 37, E).

“İstanbul’da çok fazla dışarı bile çıkmıyorlardı. Evde kapanıktılar, burada arkadaşları var. Köye gidip geliyoruz hani. Arkabalar var arkadaşlar var daha iyi yani” (EU, 41, E).

Geçmişte köylerden büyükşehirlerle göç edenlerin çoğu döndüklerinde Tatvan ilçesinin sosyoekonomik ve coğrafi konumunu göz önünde bulundurarak Tatvan ilçesine yerleşmeyi tercih etmiştir. Köyde babadan kalma ev ve tarım arazisine sahip olanlar genel olarak köylere yerleşmiştir. Köye yerleşenler tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır.

“Köyde babadan kalma ev, tarım arazileri vardı. Hayvanlar için barınak da vardı. Hayvancılık da yapıyorum. Bunlar işimi kolaylaştırdı” (ŞU, 41, E).

“Hem yani İstanbul’dan köye dönüşte ekonomik anlamda bir sıkıntı çekmeyişi ve köyde kırsal yaşamı sevdiğim için öyle diyelim. Yani memleket özlemi, kırsal yaşama olan bağlılığım öyle diyeyim yani. Köyde bağ, bostan işleriyle uğraşıyorum” (KM, 49, E).

Köye yerleşen bireyler için tarım ve hayvancılık gibi alanlarda devlet destekli projeler bulunmaktadır. Bu destekler köyde yeterli miktarda tarım arazisi olanlar için büyük bir fırsat sunmaktadır. Tersine göçle gelen aileler arasında özel çocuklara sahip olan aileler de bulunmaktadır. Bu aile bireyleri için memleketin yer aldığı bölge iklimi ve yakın çevre faktörü göç için çekici faktörler arasındadır. Emekli olup özel bir çocuğa sahip olan ve Tatvan ilçesine dönen bir katılımcı ise kendisini şöyle ifade etmiştir:

“Engelli bir kızım var. Sosyal çevresi yoktu. Tanıdık çevre uzaktaydı. Memleket havası da kızıma iyi geliyordu. Önceleri yaz aylarında izin alıp geliyordum. Emekli olunca da tamamen buraya yerleştik” (İG, 50, E).

Katılımcımızın da ifade ettiği gibi geçmişte işsizlik ve güvenlik sebebiyle göç edenlerin memleketleriyle olan bağlarını devam ettirdikleri ve uygun ortam oluşunca da memleketlerine döndükleri anlaşılmıştır. Özel çocuklara sahip ailelerin ekonomik faktörlerin yanında sosyal faktörleri de hesaba katarak tersine göç kararı verdiği değerlendirilmiştir.

“Hasta bir çocuğum var. Buranın havasının ona iyi gelmesi ve burada da tedavilerini sürdürebildiğimiz için Tatvan’a taşındık” (GM, 38, K)

“Orada iş kazası geçirince çalışmaz oldu. Mecbur tekrar geri döndük. Şu an çalışmıyor. Şu an kalbinde stent var, bir de vertigo var başında başlaması yükseklerle çıkamıyor onun için” (TU, 51, K).

Tedavi amaçlı göçler genel olarak kısa süreli olmakla birlikte uzun bir tedavi süreci gerektiren hastalık durumları da olabilmektedir. Ailelerin hasta bireylerini memleketlerinde tedavi edebilmeleri hem ekonomik hem de psikolojik açıdan önemli bir avantaj sağlamaktadır. Tatvan ilçesinin sunmuş olduğu sağlık imkânlarının eskiye göre oldukça ileri düzeyde olması, bölge ikliminin bazı hastalara iyi gelmesi gibi etkenler bazı aileler için çekici etken olmuştur.

3.3. Tersine Göçle Gelen Ailelerin Karşılaştıkları Sorunlar

Göç eden aile bireylerinden öğrenci olanların çoğunun okul iklimine ve sosyal çevreye alışmada güçlük yaşadığı tespit edilmiştir. Buna karşılık okul çağında olmayan çocukların sosyal yaşama daha kolay uyum sağladığı anlaşılmıştır. İstanbul’dan gelen bir katılımcı okul ile ilgili yaşadığı sorunu şu sözlerle anlatmıştır:

“İlk geldiğimizde okul bulamadık. Anadolu Lisesinden buradaki Anadolu Lisesine geçiş yapamadık. Önce İmam Hatibe oradan da iki okul değiştirdik. Çocuk biraz uyum sorunu yaşadı. Sonradan alıştı” (EU, 43, E).

“Hani çocuklar biraz sıkıntı çektii. Arkadaş ortamında okul ortamı için onlarda biraz sıkıntı çektik. Başka bir sorun yoktu çok şükür. Sadece o alışma süreci vardı çocuklar için” (CU,40, K).

Aileler, sosyal çevreye uyum noktasında ilk zamanlar zorlandıklarını ifade etseler de ekonomik anlamda büyükşehirlere göre daha rahat bir yaşam sürdürdüklerini söylemişlerdir. Sosyal çevreye ve okul iklimine uyum sağlamada güçlük yaşayan öğrenciler için ilgili okulun rehberlik servisinden destek alındığı ifade edilmiştir. Ayrıca bazı ailelerin çocuklarını doğayla buluşturmak için hafta sonlarını köyde geçirdiklerini belirtmişlerdir. İlçeye yatırım amaçlı dönen bazı insanların yatırım teşvikleri noktasında yeterince bilgi sahibi olmadığı için bazı kamu kurum ve kuruluşlarıyla bürokratik sorunlar yaşayabilmektedir. İstanbul’dayken çığköfte imalatı yaptığını söyleyen bir katılımcı personel teşvik programıyla ilgili yaşamış olduğu süreci şu sözlerle paylaşmıştır:

“İşkur’un verdiği istihdam teşviki programı kapsamında İşkur’a müracaat ettim. Uygun görülmedi. Eleman sayısı az olduğu için şartların uygun olmadığını belirttiler. Ben işyeri açan herkese destek verildiğini biliyordum. Bu anlamda biraz sıkıntı yaşadım ama işimi kurdum” (YÇ, 37, E).

Köy yaşamı doğal yaşam olarak çok faydalı olsa da kent yaşamından köy hayatına dönen bireylerin zorlu köy yaşamına uyum sağlamada güçlük yaşayabileceği göz ardı edilmemelidir. Köye yerleşenler köylerinde okul ve sağlık ocağı olmadığı için sağlık hizmetleri ve çocukların eğitimiyle ilgili güçlük yaşadığını ifade etmiştir. Büyükşehirlerden gelip köy yaşamına uyum sağlama süreci birçok noktada sancılı olabilmektedir.

“Köyde okul olmadığı için çocukların eğitimi sorun olmuştu. Daha sonra köydeki çocukların taşınmalı eğitimle okula gittiğini söylediler. Bu şekilde okula devam ettiler” (ŞU, 41, E).

“Çocukların eğitimi ile ilgili şu an burada taşıma eğitim sisteminde devlet okullarında yapıyor. Çocuklarımdan öğrencim var. Şu an çocuklarımdan 4 tanesi öğrenci. Taşınmalı eğitimle çocuk lisede olan yurttaki kalıyor. Devlet yurdunda geri kalanları taşınmalı eğitim görüyor” (KM, 49, E).

İlçe merkezine yerleşenler kısa süreli işsizlik ve sosyal uyum sorunu yaşamıştır. Bazı katılımcılar hemen iş bulamadığını ve bu süreçte sosyal yardım aldığını belirtmiştir. Hanesi kalabalık olan ve geliri asgari ücret çalışan bazı ailelerin sosyal yardım almaya devam ettiği görülmüştür. İstanbul’dan çocuğunun rahatsızlığı sebebiyle gelen bir katılımcımız iş bulana kadarki süreci şu sözlerle anlatmıştır:

“Eşim ilk başta iş bulamadı. Ailesinin desteği ve sosyal yardımlarla geçindik. Eşim şimdi asgari ücretle çalışıyor. Çocuğun tedavisi için arada sosyal yardım alıyoruz” (GM, 38, K).

“Valla şu anda benim şu anda güvence, sağlık, güvencem yok. O yüzden yani şu anda zaten elektrik olsun, doğal gaz olsun alabiliyoruz yani biraz öyle faturalardan” (EU, 43, E).

İlk başlarda iş bulamadığı için sosyal yardım almak zorunda kalan bireyler sosyal yaşama da aktif olarak katılmadığı için ekonomik sorunların yanında sosyal sorunlar da yaşayabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında ekonomik özgürlük ve istihdam edilebilme aile bireylerinin sosyal entegrasyonunda önemli bir faktör olmaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Geçmişte Neo- klasik yaklaşımda da ifade edildiği gibi işgücü arzı sebebiyle zorunlu göçe maruz kalmış bireyler kendi memleketleriyle olan sosyal bağlarını koruma çabası içerisinde olmuşlardır. Bu durum sosyal ağ teorisiyle bağdaşmaktadır. Büyükşehirlerdeki insanların nüfus yoğunluğu ve hayat pahalılığı gibi sebeplerle kentten ayrılmak istemesi ve kırsal alanlardaki güvenlik olaylarının azalmasıyla birlikte istihdamı

arttırıcı teşvik programlarının da hayata geçirilmesi tersine göç kavramının itme-çekme kuramı çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Tersine göçle gelen nüfusun çoğunun genç ve çocuk olması Tatvan ilçesindeki demografik yapıya olumlu yansımıştır. Okul olmayan köylerde özellikle ilköğretim çağındaki çocukların taşınmalı eğitimle ya da yatılı olarak eğitim hizmeti almaları, eğitimde fırsat eşitliğini sağlama noktasında yetersiz kalmaktadır.

Vedat Yılmaz tarafından 2018 yılında yapılan bir çalışmada Bitlis ilinden batı illerine doğru gerçekleşen iç göçe neden olan unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada nicel yöntem kullanılmış iki yüz seksen katılımcıyla görüşülmüş ve SPSS programı kullanılarak veriler analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda insanların geçmişte Bitlis ilinden göç etmesinde işsizlik, terör olayları, sağlık ve eğitim imkânlarının yetersizliği gibi nedenlerin ön plana çıktığını saptanmıştır. Bu çalışmada ortaya çıkan sonuçlar Bitlis ili Tatvan ilçesine doğru gerçekleşen tersine göçün nedenleri başlıklı çalışmamızın bir bölümünü oluşturan Bitlis ilinden göçün sebepleriyle ilgili elde ettiğimiz bulgularla örtüşmektedir.

Vedat Yılmaz çalışmanın sonucunda Bitlis ilinde insanları tersine göçe teşvik edici yatırımların yapılmasını ve Van Gölü havzasının turizm potansiyelinin artırılması gerektiğini; özellikle organize sanayi bölgesinin kurulmasının Bitlis iline tersine göçü arttıracak ve insanları Bitlis ilinde tutucu pozitif faktörleri meydana getireceğini belirtmiştir. Nitekim 2020 yılından sonra Bitlis iline doğru gerçekleşen tersine göçün nedenleri başlıklı bu çalışmamızda Bitlis ili Rahva yerleşkesine organize sanayi bölgesinin kurulmuş olmasının yanı sıra devlet eliyle İşkur kapsamında işletmelere yönelik yapılan işbaşı eğitimi programlarının ve vergi muafiyetlerinin sanayileşmenin artmasında ve iş gücü arzının oluşmasında etkili olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bu çalışma Vedat YILMAZ tarafından 2018 yılında yapılan “İç Göçün Nedenleri ve Değerlendirilmesi: Bitlis İli Örneği” başlıklı çalışmada elde ettiği bulguları destekleyici ve tamamlayıcı niteliktedir.

Öneriler

Köylerdeki nüfus yoğunluğu, köyler arası mesafe ve coğrafi konumları göz önünde bulundurularak köylerdeki sağlık ocakları sayısının artırılması gerekmektedir. Planlama yapılırken uzak köylerdeki öğretmenlerin ve sağlık çalışanlarının barınma ihtiyaçları karşılanmalıdır. Eğitim ve sağlık alanında yapılacak olan iyileştirmeler insanları köye dönmeye teşvik edecektir. Özel çocuklar için spor faaliyetleri yapabilecekleri alanlar oluşturulmalı ve sosyal entegrasyonlarını destekleyici faaliyetler yapılmalıdır. Göçle gelen aile bireylerinin sosyal, psikolojik ve kültürel yönden desteklenmesi için ilçede bu alanda hizmet veren kurum ya da kuruluşların kapasitesinin ve faaliyetlerinin artırılmasının toplumsal bütünleşme açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Yazarın Beyanı

Araştırmacıların katkı oranı beyanı: Çalışma tek yazar tarafından yapılmıştır.

Etik Kurul Kararı: Çalışma kapsamında herhangi bir etik kurul izni alınmamıştır.

Çatışma beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve teşekkür: Çalışma herhangi bir destek almamıştır. Teşekkür edilecek bir kurum veya kişi bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Cassarino, J. P. (2004). Theorising Return Migration: Theoretical Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6(2),253-279.
- Chacko, E. (2007), Beyin Göçünden Beyin Kazanımına: Hindistan'ın Küreselleşen Yüksek Teknoloji Şehirleri Bangalore ve Haydarabad'a Tersine Göç. *Geojournal Dergisi*, 68, 131-140.
- Clarke, V. & Braun, V. (2013) Teaching thematic analysis: Over-coming challenges and developing strategies for effective learning. *The Psychologist*, 26(2),120-123.
- Çağlayan, S. (2006). Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), 67-91
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Kirsal-Kalkinma-OIK-Raporu.pdf>
- Dumon, W. (1986). Problems Faced by Migrations and Their Family Members, Particularly Second Generation Migrants, in Returning to And Reintegrating into Their Countries of Origin: *International Migration*, 24 ,113-128.
- Güllüpinar, F. (2016) "Almanya'da Göçmen Politikaları ve Türkiyeli Göçmenlerin Trajedisi: Yurttaşlık, Haklar ve Eşitsizlikler Üzerine". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1): 1-16.
- Güreşçi, E. (2010). Türkiye'de Kentten-Köye Göç Olgusu. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(1), 77-86.
- Güreşçi, E. & Yurttaş, Z. (2008). Kırsal Göçün Nedenleri ve Tarıma Etkileri Üzerine Bir Araştırma: Erzurum İli İspir İlçesi Kırık Bucağı Örneği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 14(2), 47-54.
- Ekici, S & Tuncel, G. (2015), Göç ve İnsan. Birey ve Toplum, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 9-22.
- İslamoğlu, H. (2009). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Beta.
- İslamoğlu, E. & Yıldırım, S. & Benli, A. (2013). Türkiye'de Tersine Göç ve Tersine Göçü Teşvik Eden Uygulamalar: İstanbul İli Örneği. *Sakarya İktisat Dergisi*, 2(4),68-93.
- Kepenek, E.B. & Uğuzman, T. (2018). Haydi, Köyümüze Geri Dönelim! Tersine Göçün Sosyoekonomik Etkileri: Yeniol Köyü Örneği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 40(2),11-36.
- Lee, E. S. (1966). A Theory of Migration. *Demography, Population Association of America*,3(1),49-50
- Özcan, E (2017). Çağdaş Göç Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme. *İş ve Hayat Dergisi*, 2 (4), 183-215.
- Özer, İ. (2004), Kentleşme, Kentlileşme ve Kentsel Değişme, Ekin.
- Ritzer, G. (2011). Küresel Dünya, (P. Melih, Çev.), Ayrıntı.
- Tezcan, M. (2009). Kentten Köye Göç. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 22(1), 37-42.
- Todaro, M. (1969). A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries. *The American Economic Review*, 59(1).138-148
- Yalçın, C. (2004). Göç Sosyolojisi, Anı.
- Yılmaz, Ö. (2014). Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri, *Turkish Studies Dergisi*, 9(2). 1685-1704
<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> 24.04.2024
<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> 24.04.2024

Halide Edib Adivar'ın *Âkile Hanım Sokağı* Adlı Romanının Edebiyat Sosyolojisi Açısından Tahlili

Dilan YAMAÇ¹,

Öz: Edebiyat sosyolojisi, edebî eseri toplumsal bir olgu olarak incelemeye tâbi tutarak sosyal yapıya dair fenomenlerin aydınlatılmasını amaçlar. Buna göre, edebî üretim yalnızca yazarın biyografisine yahut duyuşuna indirgenemez, o eserin oluşumuna katkıda bulunan sosyal faktörler olduğu gibi bizzat eser de içine doğduğu topluma dair bir veri bütünü içerir. Ayrıca yapının ortaya konduğu yahut sonradan yorumlandığı dönemlerdeki toplumsal yapı, üretim araçları, metnin okurla buluşuncaya dek geçirdiği aşamalar vb. pek çok unsur da üretim sürecini etkileyen faktörler arasındadır. Edebiyat sosyolojisi, metinleri tüm bu öğeler çerçevesinde ele alarak toplum ve sanatsal üretim arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak gayesindedir. Halide Edib Adivar, Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatının önemli isimleri arasındadır. Edebî yaşamına kadın meselelerini ele alan romanlarla başlar. Bu başlangıç, yerini Türk toplumunun yaşadığı tarihsel süreci anlatmayı amaçlayan romanlara bırakır. Adivar, Cumhuriyet sonrasında ise Türk toplumunun dinamiklerini ele alan metinler yazma gayretindedir. Bu çalışmada sanatçının bilge bir kadın karakter olarak tasarladığı *Âkile Hanım*'i odağa alan ve 1950'li yıllar Türkiye'sinin panoramasının Adivar'ın izlenimlerine ve romancılık deneyimine dayanarak sunulduğu *Âkile Hanım Sokağı* (1958) adlı yapıtı, edebiyat sosyolojisine göre irdelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Roman, edebiyat sosyolojisi, Halide Edib

*Analysis Of Halide Edib Adivar's Novel *Âkile Hanım Sokağı* In Terms Of The Sociology Of Literature*

Abstract: Sociology of literature aims to illuminate the phenomena related to social structure by examining the literary work as a social phenomenon. Many factors such as the social structure of the period in which the work was revealed, the means of production, and the stages that the work went through until it met the reader are among the factors affecting the production process. The sociology of literature aims to reveal the relationship between society and artistic production by considering texts within the framework of all these elements. Halide Edib Adivar is among the leading representatives of the Turkish literature of the Republican period. She started her literary life by writing novels that dealt with women's issues, but later turned to novels that dealt with historical and social issues. In this study, her novel *Âkile Hanım Sokağı* (1958) will be examined according to the theory of the sociology of literature.

Keywords: Novel, the sociology of literature, Halide Edib

Giriş

Edebiyat, belirli dikkat türlerini ortaya çıkararak bir sözel edim yahut metinsel bir olay biçiminde tanımlanır ve bilgi vermeyi yahut sorular sorup fikir oluşturmayı önceleyen sözel edimlerden ayrılır. (Culler, 2007: 45) Edebî metnin doğasında dille ifade edilenleri karakter, uzamsal betimleme, olay örgüsü gibi unsurlarla okurun zihninde somutlamak vardır. Yazar, bulunduğu toplumun ve çağın ruhunu bireysel perspektiften işleyip ortaya sanatsal bir yaratı çıkardığından edebiyat eserini, üreticisinden ve yetiştiği toplumdan bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. (Soykan, 2021: 9) Her şeyden önce edebî üretimi meydana getiren öznenin kendi sosyal kökeni, konumu ve bir ideolojisi vardır. Ayrıca yazınsal türler toplumsal içeriklere sahiptir ve yine sosyal yaşama yönelik mesajlar içerir. (Wellek-Warren, 2011: 109) Böylece denilebilir ki edebî üretimler, sosyolojinin de kapsamına girer; yazar yahut şairin kişiliği, yapıtı ve toplumsal çevre arasındaki ilişkiyi inceleyen sosyal bilim dalı ise “edebiyat sosyolojisi” olarak adlandırılır. (Köseihal, 1964: 1) Edebiyat sosyolojisi; metinleri üreticilerin, alımlayıcıların, eleştiren kişi ve kuruluşların dahil olduğu bir “toplumsal fenomen” olarak ele alır ve sosyal hadiselerin, oluşturuldukları dönemlerde bu eserlere nasıl yansındıkları üzerinde durur. (Sapiro, 2019: 13) Gisèle Sapiro, *Edebiyat Sosyolojisi* adlı yapıtında bir edebî eserin yalnızca “yazarın yaratımı”na indirgenemeyeceğini ifade eder. Buna göre yazarın, yaptıklarının her daim farkında olarak hareket etmesi mümkün olmadığı gibi eserin anlamı da onun elinde olmayan etmenlere bağlıdır. Bu etmenlerin ilki bir eserin anlamının onun yalnızca iç kurgusunda aranmamasının, ulusal ve uluslararası etkenlerin de yorumlamaya dâhil edilmesinin gerekliliğidir; eserin basıldığı zaman ve sonrasında onu kuşatan tüm simgesel değerler bütünü metnin alımlanmasını etkileyecektir. İkinci etmen ise eseri yorumlayanların süreç çerisindeki dönüşümü, yapılan alıntılarının niteliği ve bunların okur kitlesini nasıl yönlendirdiğidir. (Sapiro, 2019: 14) Dolayısıyla edebiyatı toplumsal yaşamdan ayrı bir olgu olarak düşünmek mümkün değildir. Sapiro, ayrıca metinlerin üretim ve dolaşım şartlarının öncelikle siyasal, ekonomik ve dinsel iktidarların edebiyata attıkları role göre belirlendiğini ve ardından da yazarların toplumdaki konum ve yetiştirme şartlarının, edebiyat dünyasının ve akademik kurumların süreçte rol oynadığını vurgular. (Sapiro, 2019: 14) Sapiro'nun söylemleri dikkate alındığında, edebî metnin toplumsal saiklerden ayrı düşünmenin mümkün olmayacağı açıkça görülmektedir.

Edebiyat sanatı, belirli süreçlerden ve aktörlerden etkilenerek oluşturulur; bunlar yazar, eser, basım-yayın ve okur olarak sınıflandırılabilir. (Yazıcı, 2021: 41) Bir edebî eser üretilirken yazar yahut şair onun toplumla olan ilişkisini de göz önünde bulundurmak ve ortaya çıkacak yapıtın cemiyete etkisini de düşünmek durumundadır. Nitekim Köksal Alver de edebiyat sosyolojisinin hareket noktası olarak edebî eserleri aldığını ancak temelde o eseri oluşturan tüm ilişkiler ağını irdeleme maksadı taşıdığını kaydeder. Alan Swingewood'un edebiyat ve sosyolojinin ortak bir temeli paylaştığı görüşünden yola çıkan Alver, ayrıca sosyolojinin insanın toplumla ilişki ve uyumunu irdelediğinin ve edebiyatın da sosyoloji gibi bireyin toplumdaki konumu ve sergüzeştiyle ilgilendiğinin altını çizerek. (Alver, 2006: 106-107) Bu fikirler ışığında bu makalede de Halide Edib Adıvar'a ait *Âkile Hanım Sokağı* adlı roman edebiyat sosyolojisi çerçevesinde incelenerek eserin ortaya çıkışının ardındaki dinamikler ve metnin işaret ettiği toplumsal fenomenler belirlenmeye çalışılacaktır.

Âkile Hanım Sokağı'nın Edebiyat Sosyolojisi Kuramına Göre Çözümlemesi

1957-1958 yılları arasında *Hayat Mecmuası*'nda üç müstakil roman gibi tefrika edilen ancak 1958'de tek bir kitap hâlinde yayımlanan *Âkile Hanım Sokağı*, Halide Edib'in son dönem eserlerindedir. (Enginün, 2007: 316) Adıvar'ın edebî yolculuğu düz ve tek bir çizgide ilerlemez; yazar, kadın meselelerini irdeleyen ve Millî Mücadele odağındaki Anadolu'yu anlatan romanlarının ardından Cumhuriyet sonrasında Türk toplumunun geçirdiği dönüşümleri vurgulayan toplumsal karakterli yapıtlarıyla ön plana çıkar. Bu romanda da sanatçının II. Dünya Savaşı sonrası Türk toplumundaki değişimleri ve Amerikan kültürünün sosyal hayat üzerindeki etkilerini ele aldığı görülür. (Köksoy, 2019: 1165) Üç bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Nermin ve Tarık Tamar çiftinin Ankara'dan Âkile Hanım Sokağı'na gelişi ve Âkile Hanım'ın hayat hikâyesi anlatılır. Nermin, Tarık Tamar ile uzun yıllardır evlidir ancak son dönemlerde Tarık'ın sekreteri Sevim'le bir ilişkisi olduğunu düşünür. Tarık'ın Nermin olmaksızın gittiği Roma'da Sevim'i de yanına alması bu şüpheyi pekiştirir ancak eser boyunca bu kuşkular bir sonuca bağlanmaz. Neticede Sevim bir başkasıyla evlenip Amerika'ya yerleşir.

Tarık da eşini alıp Ankara'ya döner. Romana adını veren belirginleştirilen Âkile Hanım ise tüm sokağa kendini saydıran bilge bir kadın karakterdir. Eşi tarafından aldatılmış, bunu ortaya çıkarmış ve cemiyetin boşanan kadına menfi bakışına rağmen ondan ayrılmıştır. Sonrasında kendini çevrenin hayırına adanmış ve herkes tarafından takdir gören biri hâline gelmiştir. "Sallan ve Yuvarlan" başlığını taşıyan ikinci kısımda Gülbeyaz'ın serüveni ele alınır. Gülbeyaz, aslında Nermin'in eniştesi Samim Bey'in kızıdır lakin bu sır ondan annesinin evin işlerini gören yardımcı kadın Güzide Hanım olması sebebiyle yıllarca saklanır, sır ortaya çıktıktan sonra da Güzide Hanım intihar eder. "Cıbil Kız" başlığını taşıyan üçüncü bölümde ise Mimar ve Mühendis Sadi Arslan'ın gözünden Âkile Hanım Sokağı'nda olup bitenler aktarılır ve "Cıbil Kız" olarak tanımlanan Ayşe'nin trajik hikâyesine yer verilir. Ayşe, erkeklerin dikkatini çekmek için çabalar ancak muvaffak olamaz, âşık olduğu Sadi Arslan evlenince intihara yeltense de hayatta kalır. Birbiriyle bağlantısız görünen her bir bölümde belirli karakterlerin başlarından geçenler merkeze alınmakla birlikte çok sayıda roman kişisi de boy gösterir ve böylece devrin bir nevi panoraması çizilir.

Biyografik Etki

Edebî eserler, anonim üretimler olmadıkları müddetçe onları oluşturan kişilerle birlikte konumlandırılır. Öyle ki Foucault'ya göre edebiyat araştırmacısının ilk ödevlerinden biri, eser anonim olsa dahi üreticisini bulmak ve onun eserle arasındaki bağı tespit etmektir. Yazar, bir nevi yaratıcı iktidardır ancak metindeki her söylem doğrudan yazarın sesi yahut yaşantısının izi olarak değerlendirilemez; o metne yön veren bir rehber ve metnin içindeki çelişkileri açıklamaya yarayan bir anahtar niteliğindedir. (Altuğ, 2012: 89-90) Bununla birlikte neticede metne dâhildir ve hayatına içkin unsurlar da metnin oluşumunda söz sahibidir. Dolayısıyla bir romanın ortaya çıkışının ardındaki nedenler irdelenirken yazarın biyografisinden de yararlanmak gerekir.

1882'de doğan Halide Edib Adivar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sancılarını yürekten hisseden bir sanatçıdır. Küçük yaşta annesini kaybetmesi ve sonradan babasının yeniden evlenmesiyle çocukluğunu babasının ve anneannesinin evleri arasında âdeta mekik dokuyarak geçirmesi onu iki kültür halkası arasında bırakır. Bunlardan ilki II. Abdülhamit Dönemi saray görevlilerinden olan babasının alafanga evi bir diğeri ise anneannesinin alaturka tarzda döşenmiş konutudur. Böylece bu mekânlar ve buralarda tanıştığı insanlar vasıtasıyla sanatçı, iki medeniyeti karşılaştırma, sentezleme ve Batı kültürünün toplumumuza temas eden noktalarını tespit edebilme fırsatına erişir. İnci Enginün, sanatçının babasının çok sayıda evlilik yapmasının ve yine bu evlerde "gözden düşmüş" birçok kadınla karşılaşmasının onda çok eşliliğe karşı olağan bir tepki doğurduğunu ifade eder. Bu durum hem bireysel yolculuğuna hem de edebî hayatına yansiyacaktır. Nitekim *Âkile Hanım Sokağı'nda* Nermin'in Daktilo Sevim'e karşı takındığı tavır, Âkile Hanım'ın başka bir kadına meylettigi için eşinden boşanması, Ayşe karakterinin evli erkeklere karşı eserinde satır arasında kınanan hareketleri yazarın bu duyusunun yansımalarıdır.

Halide Edib, ilköğrenime önce bir Rum Osmanlı vatandaşının idare ettiği okulla başlar daha sonra "âmin alayı"na katılarak Müslüman mektebine devam eder. Bu husus onun Rum cemaatini tanınmasını ve Rumcaya aşına olmasını sağlarken romandaki Karamanidis ve Yuvanidis ailelerinin de ortaya çıkışına zemin hazırlar. Yuvanidislerle aynı apartmanda yaşayan Karamanidisler, çalgılı eğlenceler düzenleyen ve toplum tarafından hafifmeşrep olarak görülen bir ailedir. Bu aile üçüncü bölüm olan "Cıbil Kız" da kendini gösteren Hizmetçi Ayşe karakterinin oluşumunda etkilidir. Onlara zıt meşrepteki Yuvanidis ailesi ise pazar günü kiliseye gitmek için dışarı çıkan mazbut bir ailedir ve Türklerle selamlaştıkları hâlde Karamanidisleri görmezden gelmekte, onları cemiyetlerine yakıştırmamaktadır. Böylece sanatçının Rum cemaatine dair bilgisinin ve anılarının eserin kurgusunun şekillenmesinde etkili olduğu görülür. Adivar, yedi yaşına geldiğinde Üsküdar Amerikan Koleji'ne başlamış ve birkaç kez ayrılmakla beraber okulu tamamlamıştır. Bu yıllarda aldığı eğitim ise onun İngiliz dili ve Amerikan toplumunu tanınmasını sağlamıştır. Sanatçı, siyasi sahada da aktif, Türk modernleşmesine dair fikirleri olan bir yazardır. 1918'de Wilson Prensipleri Cemiyetinin kurucuları arasında bulunan, 1919 Mayıs'ındaki Sultanahmet Mitingi'ndeki konuşmasında "hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz" ifadesini kullanan ve liberal bir fikir yapısına sahip olan yazar, idealist kimliğini gerçekçi bir duyusuyla birleştirir. Wilson Prensipleri Cemiyetinin amacı, Amerika'nın Türkiye'ye ekonomik anlamda destek sunmak için müşavirler göndermesini ve ülkede iç reformlar yapmasını

sağlamaktır. Enginün, Atatürk'ün Samsun'a çıkışından sonra vatan aydınlarına gönderdiği mektubu cevaplayan ve Mustafa Kemal'in kararı ne olursa olsun yanında olacağını beyan eden Halide Edib Adıvar'ın bu dönemde Amerikan mandacılığından ümidini kesip yeni bir dönemece girdiğini ifade eder. (Enginün, 2019: 5) 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurucuları arasında eşi Adnan Adıvar'ın da bulunması, Halide Edib'in bu minvalde hedef tahtasına oturtulmasına neden olur. Sağlık sorunları da yaşayan sanatçı eşiyle beraber ülkeden ayrılır. Adıvar'ın 1930'a gelindiğinde ise Columbia Üniversitesinde verdiği konferanslar sebebiyle Amerika'nın çeşitli bölgelerinde bulunma fırsatına eriştiği görülür. (Enginün, 1988: 376) Eserdeki Amerikanlaşma olgusunun kültürü iyi bilen bir yazar tarafından dile getirilişi bu anlamda dikkate değerdir. Adıvar'ın neredeyse tüm eserlerinde görülen ideal kadın karakterler de yine romandaki bir biyografik unsur olarak göze çarpar. Örneğin son bölümde yazarın ideal Türk genci Sadi Arslan ile evlendireceği münevver ruhlu bir genç kadın olan Serin, sanatçının kendisi gibi Beşiktaş'ta doğar ve küçük yaşta annesini kaybeder. Ayrıca Nermin Tamar da Batılı bir eğitim almasına rağmen geleneksel kültüre ait değerleri muhafaza eder. (Köksoy, 2019: 1165) Dolayısıyla kişilerin de Halide Edib'in yaşam hikâyesinden etkilendiğini düşünmek mümkündür.

Karakterlerin İşlevi

Gennady Pospelov, *Edebiyat Bilimi* adlı çalışmasında, edebiyat eserlerinde "nesnel biçimde meydana getirme"nin önemli unsurlarından biri olarak kişilerin söylemine dikkat çeker. Kişiler, monolog ve diyaloglar vasıtasıyla romanın yekûnunda ciddi bir yer teşkil ettikleri gibi aslında okura da yazarın sesini duyururlar. (Pospelov, 2014: 224) Bu durumda edebî yapıt çözümlenirken alınacak toplumsal mesajların belirlenmesi için kişilerin söylemlerine de başvurmak gerekmektedir. Nitekim *Âkile Hanım Sokağı* da bu anlamda farklı zümrelerden pek çok karakterin söylemine yer vermektedir. İnci Enginün, Halide Edib Adıvar'ın hikâye ve romanlarına dikkat edildiğinde, onun ilk yapıtlarından itibaren iki kültür ve medeniyete dair karakterlere yer verdiğini belirtir.. Bu özelliğin gittikçe ivme kazandığını ve sanatçının karakterlerle kendi yaşamı arasında ortaklıklar bulundurduğunu da ekler. (Enginün, 2019: 33) Enginün, *Âkile Hanım Sokağı*'nda da üç tip insan yer aldığını belirtir. İlk grup emekli Büyükelçi Samim Akyürek ve karısı Ayşe gibi aristokrat, kültürlü ailelere mensup olan kimselerdir. İkinci grupta taşradan İstanbul'a gelerek burada tutunan ve yahut şehrin girdabında kaybolan kişiler vardır ki bunlara Âkile Hanım, Akyüreklerin yardımcısı Güzide ya da "Cıbil Kız" Ayşe örnek verilebilir. Son grupta ise Amerikalı Dick ve kız kardeşi Mary Jones gibi yabancılar yer alır. (Enginün, 2007: 317) Âkile Hanım, bilgi birikimi, öngörüsü ve becerikliliği ile sokakta yaşayanların gönlünde taht kurmuş, onların akıl danıştığı biridir; öyle ki asıl adı Ahmet Kemal Sokağı olan sokak, burada yaşayan sakinlerce "Âkile Hanım Sokağı" olarak anılmaktadır. Roman, yukarıda da belirtildiği gibi Tarık ve Nermin Tamar çiftinin Âkile Hanım Sokağı'na gelişiyle başlar. Tarık, yurt dışı görevlerde bulunan bir müsteşardır ve büyükelçilik kâtipliği yaptığı sırada Nermin'in teyzesinin kocası vasıtasıyla Nermin'le tanışarak bir nevi mantık evliliği yapmıştır. Davranışlarında ölçülü ve planlı olan, eşini nereye gitse yanında götürülen Tarık'ın son dönemlerde tavırlarında bir yumuşama sezmesi, ayrıca Sevim adlı sekreterin onun yanında sıklıkla bulunuşu Nermin'i kuşkuya düşürür. Bu sebeple eşinin şüpheli Roma seyahati boyunca Ankara'da kalmak yerine teyzesi ve eniştesinin emeklilik günlerini geçirdikleri Âkile Hanım Sokağı'ndaki evde bulunarak zihnindekilerden arınmak ister. Bu seyahat, romandaki olayların kurgulanması için önem teşkil eder zira Tarık ve Nermin'in varlığı tıpkı Âkile Hanım gibi, cemiyetin bir araya gelişi için âdeta bir baz görevi görür. Mahalleli, Âkile Hanım'ın, meslek sahibi üst zümre ise Tamar çiftinin etrafında konuşlandırılarak romana dâhil edilir; böylece parçalı olaylar silsilesi bir zincir hâlinde sunulmak istenir.

Halide Edib Adıvar'ın yapıtlarında sıklıkla görülen idealize edilmiş kadınların bu eserdeki izdüşümü olan Âkile Hanım, yapıtın özellikle ilk bölümünde rol oynar. Âkile Hanım mahallelinin dertlerine çözümler üretmeye çalışan -ve bu sebeple romanda "muhtar" olarak anılan- kendi ayakları üzerinde duran; eşinin ihanetine karşı çaresiz kalmayıp, aklıyla bu durumun üstesinden gelip evladını tek başına büyütebilmiş güçlü bir kadındır. Bu karakterin yolculuğu ile Halide Edib'in ilk eşi Salih Zeki ile olan münasebeti arasında bağ kurulabilir ancak gerçek hayatta Salih Zeki, başarılı ve dominant bir karakterken Âkile Hanım'ın eşi Fatin Varna, oldukça silik ve Âkile'nin emeğine, çabasına muhtaç biridir. Buna rağmen sanatçının eserlerinde sıklıkla rastlanan, işinin ehli, akıllı ancak kadınsı yönleri geri planda kalan karakterlerin karşısında yer alan

ve yalnızca dişilik özellikleriyle ön plana çıkan kadın tipinin temsili olan Kara Gülsüm tarafından tuzağa düşürülmüştür. Burada sanatçının toplumsal cinsiyet rollerine dair mesaj vermek istediği sezilmektedir. Evi çekip çeviren, geleneksel Anadolu kadınıdır. Onun sağlam duruşuna mukavemet gösteremeyen erkek karakter çözümü kolaylıkla sindireceği, kendini üstün görebileceği bir başka kadına yönelmekte, kaçmakta bulur: "Evet Fatim, belki esasen mevcut olan, fakat kendisinin farkına varmadığı aşâğılık duygusundan, ancak Kara Gülsüm'e çıkıştığı, hatta tokat attığı zamanlar kurtulabiliyordu." (2022: 86) Âkile Hanım'ın bu yapıttaki işlevi ilk bölümün nihayete erişiyile tamamlanır ve onun adıyla anılan bu sokakta olan bitenler okura yansıtılmaya devam edilir.

Yüksek Mimar ve Mühendis Sadi Arslan da romanda merkez konumunda bulunan kişilerdendir. Eserin son bölümünde görülmeye başlanan Arslan, toplumu gözlemlemek ve yeni moda yoz akımların sosyal yaşama nasıl sirayet ettiğini bizzat bu topluluklarda bulunan birinin bakışıyla anlatmak için kurgulanır. Aynı bölümde odağa alınan Karamanidiserin evinde yetişen ve gayriahlaki hareketler sergileyerek mahalledeki esnaf ve şoförleri pencere başına toplayan Ayşe karakteri, yine benzer bir amaca hizmet eder: Toplum Amerikanlaşmaktadır ancak bu yabancı kültür, Türk halkının değerlerini karşılayacak yahut geleneksel yapısıyla uyum sağlayacak nitelikte değildir. Dolayısıyla Tanzimat romanından beri sıklıkla işlenen Batı kültürünü sorgulamadan içselleştirmiş, modernleşme adına ahlaki değerlerini öteleyen bireylerin düştükleri içler acısı durumlar, *Âkile Hanım Sokağı*'nda da dikkat çekilen meseleler arasına girer.

Türk toplumunun yüzlerce yıllık yerleşik kültürü ve geleneği, Batı ile temaslara çok önceden başlamış olsa da Amerikan medeniyeti ile yakınlaşma tahmin edilenin ötesine geçmiş, cemiyet hayatının neredeyse tüm aşamalarına nüfuz etmiştir. Bunda doğrudan Amerikalı bireylerin de payı vardır; örneğin Dick karakteri, Nermin'in Amerika'da bulunduğu yıllardan beri çevresindedir. Flörtöz tavırlarıyla ilgi çeken bu roman kişisi, hem kendi kültürünün canlı bir temsili oluşu hem de Nermin'in eşinin onu aldattığından şüphelendiğinde Tarık'ı kıskandırmak için yanında tuttuğu isim olması bakımından dikkat çekicidir. Dick, "Nermin Hanım'ı Emirgân'a dansa götürceğimi önce ben söylemişim. Biz Washington'dan beri dans arkadaşıyız. Sosyetenin en parlak dans çifti..." (2022: 120) ifadesini rahatlıkla kullanabilir. Adivar, bu romanda Nermin'i idealleştirmez, eşinden şüphelendiği noktada kendi karakterinden taviz verebileceği vehmini yaratır. Eserde bu karakterlerden başka Güzide Hanım, Gülbeyaz, Sami Hoca, Fuat ve İsmail Beyler gibi pek çok yan karakter bulunmakta ve bunlar vasıtasıyla bir toplum, kesitler hâlinde incelenmektedir.

Toplumsal Dinamikler ve Söylem

Edebiyat eylemi yalnızca okura estetik bir perspektif açmayı amaçlamaz; yazar yahut şair âdeta bir misyon üstlenerek toplumdaki bireylere farkındalık kazandırma yoluna gider. Okuru eğlendirdiği gibi onu ürkütmeyi, şaşırtmayı; ona yol göstermeyi amaçlar. (Bülbül, Türkoğlu, Tüzeci, 2015: 29) Buna göre edebî eserin işlevlerinden biri de toplumsal yapıyı analiz etmek ve o toplumda yaşayan bireylerin içlerinde bulunduğu yaşamsal güçlükleri ortaya sermek ve hatta gerektiğinde bunlara çözüm yolu sunabilmektir. Bu husus, metnin oluşumunun da tarihî ve toplumsal veçhelerden ele alınmasının gerekliliğini doğurur.

1958'de yayımlanan *Âkile Hanım Sokağı*'nda anlatılanlar, Demokrat Parti yılları Türkiye'sine denk düşer. II. Dünya Savaşı yıllarında sıkılaştıran devlet politikaları toplumda muhalif seslerin yükselmesine yol açmış ve Şerif Mardin'in deyişiyle "Volk-İslam" olarak anılan, halkın geleneksel dünya görüşüyle biçimlenen bir duyuş zemine hâkim olmaya başlamıştır. (Şahin, 2012: 32) Bu durum 1950'de Demokrat Parti'nin iktidar olmasıyla sonuçlanır. Halide Edib Adivar ise iktidarın serbest seçimler dolayısıyla el değiştirmesine dair memnuniyetini dile getirir hatta 14 Mayıs tarihinin Demokrasi Bayramı olarak kutlanmasını dahi teklif eder. (Tarhan, 2020: 400) Ancak oluşumun demokratik söylemden uzaklaştığını düşündüğü noktada buradan fikrî ve siyasi desteğini çekmekten de geri durmaz. (Tarhan, 2020: 406) Geleneksel-muhafazakâr bir çizgide ilerleyen ancak laiklik vb. Cumhuriyet değerlerinden taviz vermeyen Demokrat Parti iktidarında, dış politikada da birtakım değişiklikler mevcuttur. Bunlardan en belirgin olanı Amerika ile olan münasebetlerdir. XVIII. yüzyılda, Amerikalıların Osmanlı İmparatorluğu'na ait Kuzey Afrika topraklarında konsolosluk açmasıyla başlayan Türk-Amerikan ilişkileri, Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sebebiyle yavaş da olsa gelişerek ilerlemiş, Cumhuriyet Dönemi'nde Mustafa Kemal Atatürk'ün Amerikan Sefiri Joseph C. Grew ile kamera karşısına geçip Amerikan halkına dostluk mesajı göndermesi de yine bu gelişmelerin süreceğini göstermiştir. Ancak asıl sıçrama II. Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin ortak düşman olarak görülmesi neticesinde

yaşanmış, 1947'deki Truman Doktrini çerçevesinde Türkiye'ye ekonomik yardım paketi gönderilmiş ve 1948'de Marshall Planı ile Ekonomik İşbirliği Antlaşması yapılmıştır. (Eşel, 2019: 149) Bütün bunlar Türk-Amerikan ilişkilerini sağlamlaştırmakla beraber Amerikan kültürünün de topluma yansımaya başlayışı sonucunu doğurmuştur. 1950'de Kore'ye asker gönderilmesi ve 1952'de NATO'ya üye olunması da yine bu kültür etkileşimini pekiştiren öğelerdendir. *Âkile Hanım Sokağı*'nda da özellikle vurgulanan bu Amerikanlaşma meselesidir. Bu kültürden gelen *Rock & Roll*, *Strip-Tease* gibi yabancı unsurlar eserde birer bölüme ad vermiş, geleneksel değerlere uymayan birtakım toplumsal fenomenlere nasıl yol açtıkları okura aktarılmak istenmiştir.

Eser, İstanbul'un, geleneksel ve modern yaşam tarzlarının aynı anda varlık gösterdiği bir sokakta yaşayan insanları anlatır. Sakinleri gibi sokağın kendisi de karma bir yapıdadır. Böylece yapıtın henüz ilk satırlarında, mekân tasviriyle okura birbiriyle zıt olguların bir arada bulunduğu, karmaşık bir roman düzlemiyle karşı karşıya olduğu sezdirilir:

"Buradaki evler bugünkü Türkiye'nin, mimarî bakımından eski ve yeni birbirine benzemeyen üslûplarının bir hülâsası gibidir. Çökmeye mahkum cumbalı, kafesli, yanları teneke kaplı evcikler, biraz daha içinde yaşanabilecek başka ahşap binalar ve bu eski biçim evlerin aralarında mesela, yüzleri iki metreyi geçemeyen, altı yedi katlı kâgir veya beton Hilton karikatürleri de göze çarpar. Her halde üç, dört yüz yıllık bina usullerinin -şaka olsun diye- numuneleri karmakarışık bir sergi halindedir." (2022: 18)

Burada anlatılan, aslında tüm bir Türk toplumunun mikro düzeyde temsilidir. Adıvar, *Âkile Hanım Sokağı*'nı doğrudan Türkiye'yi imleyen bir örneklem olarak seçmiştir. Bu sokakta geleneksel ya da modern, umursamaz yahut ciddi, toplumda nice örneği bulunan pek çok insan vardır:

"Sokaktan gelip geçenler de kılık kıyafet bakımından, çocuklar kadar birbirine benzemeyen insanlardır. Saçlı sakallı, kelifelli efendiler arasından geçen kadınlar da hiç birbirine benzemez. İşte, askervârî yürüyerek geçen üç güzel kız! (...) Üçü de birbirinden güzel, fakat hiçbiri fingerdek değil, gayet ciddidirler. (...) Tavırları hiçbir erkeğe cesaret vermez. Yüzlerinde boyadan eser yoktur. Bunlar belki üniversite talebesi, belki de münevver aile kızlarıdır. İşte, boyalı şişman veya zayıf, ancak plajlarda görülecek kadar çıplak kadınlar. (...) İşte, eski İstanbul bakiyesi, yeldirmeli veyahut Anadolu'dan gelmiş çarşafı, ağzını, burnunu örten bir hatuncağız daha! Erkeklerin hemen hepsi kolları kısa gömlekli, yakaları açık, belleri kemerli, bazıları sportif ipince gençler, bazıları şişman, karnı dışarıya fırlanmış, enseleri okkalı, gözleri fırlak, yeni zamana ayak uydurmaya çalışan yaşları ilerlemiş adamlar. Hiçbirinin başında şapka yoktur." (2022: 19)

Romanın birinci bölümünde Nermin Tamar, kendi ağzından hayat hikâyesini anlatır. Eniştesi ve teyzesinin büyüttüğü, önce annesi sonra da kıdemli bir asker olan babasını kaybeden bu genç kadının öyküsünde değişen bürokrasi ve modern arkadaş çevreleri öne çıkar. Nermin'in, büyükelçi olan eniştesinin görevi sebebiyle gittiği Amerika'da tanıştığı Tarık'ın âdeta mekanik hareket eden ve eşine bağlı bir adam olmasına rağmen sekreteri Sevim'le olan ilişkisi, bu kadının samimi tavırları ve Tarık'ın Roma'ya eşine sezdirmeden onu götürmesi ilk bölümün çatısını oluşturur. Bu noktada parmak basılan, kadın erkek ilişkilerinde gayriahlaki ve basit hareketler sergileyen kadınların çoğunlukla tercih edilen taraf oluşlarıdır. Bunun tam tersine, işini gereğince yapan kadınlar ise erkeklerin işlerini ellerinden alacakları korkusuyla dışlanırlar:

"Bilmem neden, son zamanlarda Ankara'da yalnız kadın değil, erkek muhitlerinde de, çalışan kadınlara karşı korkunç bir kin, bir gayz hissediliyordu. Erkeklerin de kadınların da bu kini başka başka şekilde bir kıskançlık eseri idi. Erkekler belki çalışan kadının ekmeçlerini ellerinden almaya namzet bir vaziyete geldiklerini tahayyül ediyorlardı. Kadınların ise saiki daha fazla hissî idi." (2022: 42)

Âkile Hanım da hafifmeşrep bir kadın yüzünden evliliğini sonlandırdığından benzer bir dertten mustarıptır. Toplumun dönüştürülen yapısında aile, artık geleneksel düzende haiz olduğu anlamı karşılamaz; çiftler için boşanma artık oldukça olağan ve kolay bir şeydir. Bu durum, eşi konusunda şüpheye düşen Nermin'in söylemiyle yankı bulur:

"Ailenin kutsî bir müessese olduğunu unutmuş görünen bir cemiyet içinde yaşıyorduk. Eskiden devamlı tüttüğü söylenen ocaklar şimdi birer birer, bir kibrit gibi püf demekle sönüyordu. Üç ay evvel bilmem hangi sinemada tanışıp, sevişen nice evliler görüyordum ki, kızlar biraz daha zengin bir adam -hele otomobili olursa- kendisine yılışınca yuvasını bırakıp kaçıyorlar. Sonra gene, kendisine samimiyetle bağlı yirmi, otuz yıllık karısını genç bir daktiloya âşık olup bırakmış nice akli başında görünen baylar vardı." (2022: 76)

"Sallan ve Yuvarlan" başlıklı ikinci bölümde toplumsal eleştiri dozunun yükseldiği görülür. "Sallan ve

Yuvarlan" ile kastedilen, Amerika menşeli *Rock & Roll* kültürüdür. 1950'li yılların Türkiye'sinde geçen eser, yukarıda da değinildiği üzere tüm dünyada yükselen Amerikanlaşma olgusuna dair eleştirilerle doludur. Nermin, Tarık Roma'ya gittikten sonra, ondan şüphelendiğinden gizli bir kıskançlığa kapılarak kendisine her daim geniş iltifatlarla yaklaşan Amerikalı Dick ile samimiyetini iletir ve arkadaş grubuyla çeşitli eğlencelere katılır. Bu mekânların bir örneği olarak caz parçalarının çalındığı Emirgan gösterilir. Buradaki kahvede insanlar dans ederek eğlenirken onları dışarıdan seyreden ihtiyar bir adam gördükleri karşısında şaşırır ve bunların topluma uygun olmadıklarını düşünür:

"Bu lâtif Boğaziçi'nde bir sürü küffar çırağı zıpır bozuntusunun çaldığı havalar hiç, ama hiç uymuyor. Ne çare ki şimdikiler hep oyun havaları isterler. O hâlde köçek, çiftetelli çalsınlar. Hayır, onlar da olmaz. Buraya göbek atma, boyun kırma, omuz titretme yaraşmaz." (2022: 123)

Bahsi geçen geleneksel İstanbullu, Emirgan'a Itrilerin, Suyolcuzâdelerin özetle klasik Türk musikisinin yaraşacağını düşünerek aslında geleneksel Osmanlı üst kültürünün Batı özentisi bir yozlukla paramparça edildiğini düşünen klasik duyusu temsil eder. Onun antitezi ise biraz uzaktan masasındaki melon şapkanın az üzerinden bu takkeli ihtiyarı seyreden adamdır; bu kişi için medeniyetin simgesi melon şapka onun tarafından takke "festen bile aşağı" olarak nitelendirilir. Adıvar böylece başlıkları bir metafor olarak kullanarak toplumsal ikiliği gündeme getirmek ister.

Samim Bey'in evinde düzenlediği entelektüel nitelikli toplantılar da toplumsal paradigmanın masaya yatırılması için vasıta teşkil eder. Çeşitli tabakalardan kişilerin bilhassa doktor ve profesörlerin bulunduğu bu ortamda konuşan kimseler, Adıvar'ın okura duyurmaya çalıştığı fikirlerinin sözcülüğünü yapar. Tartışılan meselelerden biri makineleşme olgusudur. Bu sohbetlerden robotların henüz varlık gösterdiği dönemlerden itibaren bir gün insanoğlunun yerini almaya kalkışıp kalkışmayacaklarının merak edildiği görülür. Makine medeniyeti, bilhassa atomun parçalanması, toplumu derinden sarsmıştır. Bu sarsılış pozitivist düşüncenin dini arka plana iten yapısını bertaraf etmiş, insanlar bilhassa Batı'da yeni dinî temayüller arama yolunu seçmiştir. Bu husus bir matematik profesörünün gözünden aktarılır: "Emin olun, bugün makinelerin hâkim olduğu Amerika'da dine doğru âdeta isteri halini alan temayül, bu içimizin kofluğundan kurtulmak için bir yol aradığımızı ispat eder." (2022: 135) Burada aslında biyografik bir not da düşmek gerekir; Adıvar, anneannesinin evinde İslam tasavvufu ile tanışmış ve dinin dünyadaki boşluğu dolduran ulvi bir yapısı olduğuna inanmıştır. Bu sebeple onun kahramanlarının da determinist düşünce yerine dine sığınmayı önceleyen bir kanaate sahip oluşları anlaşılabilir bir durumdur; nitekim bu duyuş, *Rock & Roll* ile Rıfailik'i özünde bir olarak görece denli ileri gidebilmiştir:

"-Ben de Profesör'ün sözlerine hak veriyorum. Bugün Emirgân'da idim. Orada çalınan bir Amerikan havası bugünkü hayatımızı tamamen ifade ediyordu. -"Salla ve Yuvarla" mı? -Adı nedir bilmiyorum. İnsanın içinde bir cezbe yaratıyordu. Rıfailik'in ruhunu Amerika ihya etmiş. Belki bizim kapadığımız tariklerin hepsi Amerika'da açılacaktır." (2022: 136)

Umberto Eco'nun deyişiyle bu "aşırı yorum"u (Eco, 2008: 26) sanatçının Amerikan kültürüyle yakın münasebeti sebebiyle iki toplumun değerlerini kaynaştırma çabası olarak değerlendirmek mümkündür. Fakat Halide Edib, Amerikan kültürüne duyduğu sempatinin yanında söz konusu gayriahlaki hareketler olduğunda bunlara karşı tavır almasını da bilir. "Cıvıl Kız" başlığını taşıyan son bölümde Ayşe karakteri üzerinde durulur ve bu kızın ilgiden yoksun büyümesinin ve Karamanidislerin evinde gördüğü şatafatlı ve Türk toplumunun geleneklerine aykırı yaşamın onun üzerinde yarattığı olumsuz etki dile getirilir. Bolu'nun bir köyünden İstanbul'a hizmetçilik yapmaya gelen, bu süreçte teyzesi ve eniştesinin yanında kalan Ayşe, fark edilme ihtiyacı duyduğundan akşam perdeleri çekmeyip odasını tüm sokağa izletmeyi bir marifet sayar ve çevresindeki tüm erkeklerin ilgisini üzerine çekmek ister. Bunların başında ise üçüncü bölümde okura tanıtılan Mimar ve Mühendis Sadi Arslan gelir. Ayşe, onun bir başkasıyla evleneceğini duyunca kendini evin çatısından aşağı atar ve ağır yaralı biçimde kurtulur. Bu öykü, modernleşmeyi yanlış örneklerle tanıyıp yalnızca görünüşten ibaren algılayan basit bireyin muhtemel yazgısını imler. (Köksoy, 2019: 1181) Yazar tarafından iyi yetişmiş, modern ve örnek bir genç olarak sunulan bu Sadi Arslan ise Âkile Hanım Sokağı çevresindeki kariyer sahibi kişilerle bir arada bulunur ve yine Nermin gibi, okura dönemin üst tabakalarının yaşamını gözlemleme fırsatı sunmak için hareket eder. Adıvar, Arslan'ın İstanbullu olduğunu söyler ve bu doğrultuda İstanbul'a dair tespitlerini dile getirme şansı yaratır:

"İstanbulunun anası ve atası ekseriye başka illerden, hatta başka diyar ve ırklardan gelirdi. Bunlar nereden gelmiş

olurlarsa olsunlar, Türkleşmiş, İstanbullulaşmış insanlardan teşekkül ederdi. İşte bundan dolayı İstanbullu, nevi şahsına münhasır bir varlıktır. İstanbul, iki nesil geçer geçmez, içine yerleşmiş olanlara damgasını basar. Bu damganın iyi veya kötü tarafları olabilir, fakat birkaçı hiç değişmez. Bunların başında objektif düşünmek gelir; bilhassa fikir tecessüsü hâkimdir." (2022: 163)

Halide Edib, ilerleyen satırlarda da İstanbul ile düşünce zenginliği arasında bağ kurar ve çok kültürlü yaşam tarzının insanı bağınazlık ve softalıktan alıkoyduğunun altını çizer. Sadi Arslan da işte bu İstanbullulardan bir tanesidir; yazar onun bakışıyla cemiyetin eleştirisini yapma fırsatı bulur.

Âkile Hanım Sokağı'nda gayrimüslimlerin kendi cemaatleri ve Türklerle münasebetleri konusuna da yer ayrılmış ve böylece sosyal tabakalar zenginleştirilmiştir. Adıvar, birbirine taban tabana zıt iki Rum aile profili çizer. Bunlardan ilki sazlı sözlü eğlenceler düzenleyen, haklarında pek çok dedikodu yapılan ve Ayşe'nin olumsuz tavırlarında da payı bulunan Karamanidis ailesidir; diğeri ise dindar Yuvanidislerdir. Böylece yazar, toplumdaki gayrimüslim cemiyetlerin kendi içlerinde de tek bir renk teşkil etmeyecekleri gibi Müslüman çoğunlukla olan münasebetlerinde de milliyetçi bir bakıştan ziyade ortak değerleri temel aldıklarını gösterir. Örneğin Yuvanidisler Türklerle selamlaşır, bayramlarda hâl hatır sorarlar ancak ahlak bakımından uygunsuz buldukları Karamanidislerle karşılaşmak dahi istemezler. Bu, muhafazakâr bir aile için anlaşılabilir bir durumdur. Ancak romanda Türk komşuların çoğunun Karamanidisleri daha neşeli ve yakın buldukları geçse de yazar, söz konusu gayriahlaki bir hareket olduğunda bunun nedenini Rumlar tarafından yetiştirilmiş olmakla açıklayacak ve Sadi Bey'in annesine "Kızcağz bir Rum evinde yetişmiş. Galiba onlarda bu tabii bir hâl." (2022: 215) dedirtecektir. Bu alıntı, 1950'lerde dahi azınlıkların edebî çevreler tarafından nasıl konumlandırıldıklarının tespiti açısından önemlidir.

Romanın üçüncü bölümünde Amerikalı Dick'in kızkardeşi olan Mary Jones'un esere dâhil edilişi yazar tarafından Türk toplumuna Batılı bakışın da vurgulanmak istediğinin göstergesidir. Sanatçının daha önce *Tatarcık* (1939) romanında yaptığına benzer biçimde burada da Batılı bir gözlemci toplumu gözlemler:

"Gerçi yeni bir Türkiye meydana geldiğini gazetelerde okumuş ve Dick'ten gelen mektuplardan öğrenmişti. Fakat Türkiye'yi şalvarlı, yatağanlı erkekler, peçeli ve evlerinde mahpus hayatı yaşayan kadınlar diyarı gibi telakki etmiş olanların zihniyetinden bir tortu, suurunun altında yaşıyordu." (2022: 260)

Mary Jones, aslında Türkiye'nin dönüşüm geçirdiğinin farkındadır lakin bilinçaltındaki imajlardan da kurtulamadığından büyük bir tecessüs içerisinde Âkile Hanım Sokağı'nı araştırmakta, buradaki fertleri tanımaya çalışmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi bu sokak, minyatür bir Türkiye olarak tasarlandığından onun burada rastladığı moderniteye uyum sağlamış bireyler de aslında satır arasında toplumun başarısı olarak telakki edilir. Böylece Amerikan kültürünün ananevi değerleri zedelemeye müsait ve dikkat edilmesi gereken etkisinin art planında eserinde modernleşme projesinin başarılı olduğu izlenimi verilir. *Âkile Hanım Sokağı*'ndaki bütün bu toplumsal göndermeler dikkate alındığında yazarın 1950'ler Türkiye'sine dair okurda bir izlenim oluşturmaya gayret ettiği ve topluma dair birtakım sorunlara çare aradığı sezilir.

Sonuç

Edebiyat sosyolojisi bir metnin ortaya çıktığı şartlarını, varoluş nedenini ve gerek toplumun metinle gerek de metnin toplumla olan ilişkisini irdeleyen bir bilim alt dalıdır. Cumhuriyet Dönemi Türk romanının önemli yazarlarından olan Halide Edib Adıvar, kadın meselelerini odağa alan ilk romanlarının ardından 1922'de tefrika edilen *Ateşten Gömlek*'ten itibaren toplumcu yönü kuvvetli eserler kaleme alma yoluna girmiş, sonrasında ise Cumhuriyet Türkiye'sinin toplumsal dinamiklerini masaya yatırmayı öncelleyen yapıtlar ortaya koymuştur. Sanatçının duyduğundaki bu değişimin temelinde biyografik ve toplumsal nedenler yatar. Adıvar, eşi Salih Zeki ile yaşadığı sorunlar ve akabinde boşanmasının ardından kendi hayatından alınan parçalardan dokunan, duygusal açmazlar yaşayan kadın karakterleri işler. Lakin bu bireysel düzlem romancının yazın hayatı boyu sürmez, Salih Zeki tesiriyle İttihatçılarla tanışır ancak aşırı bulduğu politikalarından rahatsız olup uzaklaştıktan sonra Wilson Prensipleri Cemiyeti bünyesinde yer alır. Vatanın müdafaası için Amerikan yardımını öngören bilinci zamanla Mustafa Kemal etkisiyle dönüşür ve Millî Mücadele'ye katılarak ülkenin bağımsızlığı için savaşım verir. Cumhuriyet sonrasında liberalist bilinç ile örtüşmediğini düşündüğü politikalara dair eleştirileri ve çok partili düzene geçişte yaşanan sorunlar dolayısıyla eşi Adnan Adıvar ile yurt dışına çıkan yazar, sonraki eserlerinde Türk toplumunun dönüşümünü merkeze alır; siyasi ve sosyal

fikirlerini de yine bu eserler vasıtasıyla okurla buluşturur. Adıvar, *Âkile Hanım Sokağı*'nda da İstanbul'un Laleli semtinde kurguladığı bir sokağı örneklem olarak seçip dönemin Türk toplumunun farklı tabakalarını minimal boyutta temsil olanağı sunmaya çalışmıştır. Âkile Hanım, sokakta yaşayanların saygı duyup akıl danıştıkları becerikli bir kadındır. Yazar, biyografik sebeplerle, tüm maharetine rağmen eşi tarafından ona erişemeyecek bir kadına tercih edilen bu karakteri yaratır ve hayatın yükünü sırtlanan kadınların basit ve yapay davranışlar gösterenlere kıyasla geride kaldıkları durumlar olduğunu ortaya koyar. Onun çevresinde toplanan Nermin ve Tarık gibi karakterlerle de toplumsal sorunlara dair kapı aralar. Sonraki bölümlerde gayrimeşru doğan çocukların yaşadıkları zorluklar, yanlış büyütülen gençlerin dikkat çekme uğruna denedikleri yöntemlerin yol açabilecekleri facialar, yazarı temsil eden pek çok karakterin siyasi ve sosyal söylemleriyle aktarılır. Bütün bu olaylar silsilesi takip edilirken art planda dikkat çekilen olgu ise Amerikanlaşmadır. Kendisi de Amerikan kolejinde okumuş ve Amerika'da bulunmuş yazar iki kültürün birbirini tamamlayacağı yanlar olduğunu düşünmekle beraber buradan gelen aşırılıklara karşı da menfi bir tavır almıştır. Bu eseriyle de Amerikanlaşma tehdidi altında gördüğü topluma satır arasında uyarılarda bulunur; iki kültür birbirinden tamamen kopuk yahut uzlaşmaz değildir ancak Türk toplumunun kendi duyusu ve ananeleri vardır ki bunlar korunmalıdır; modernleşme, bir uygarlığın çatısı altına sığınıp tamamen dönüşmek değildir. Bu anlamda eserin sosyal hayatın yansımalarının zenginliği ve söyleminin belirginliği ve yazarın biyografisinin eserdeki izdüşümleri bakımlarından edebiyat sosyolojisi için kapsamlı bir örnek teşkil ettiği söylenebilir.

Kaynakça

- Adıvar, H. E. (2022). Âkile Hanım sokağı. Can Yayınları.
- Altuğ, F. (2021). Yazarlık figürleri. Edebiyat sosyolojisi incelemeleri. (Ed. Alver, K.). Hece Yayınları.
- Alver, K. (2006). Edebiyat sosyolojisi ve hayat. *Sosyoloji Dergisi*, S. 15, 105-118.
- Bülbül, M., Türkoğlu, S., Küzeci, D. (2015). Edebiyat ve toplumsal işlevi. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* S. 29, 1-11.
- Culler, J. (2007). Yazın kuramı. Dost Kitabevi Yayınları.
- Enginün, İ. (1986). Halide Edib Adıvar. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Enginün, İ. (2007). Halide Edib Adıvar'ın eserlerinde doğu batı meselesi. *Dergâh Yayınları*.
- Enginün, İ. (2019). Halide Edib Adıvar. *Dergâh Yayınları*.
- Enginün, İ. (1988). Halide Edip. *İslâm Ansiklopedisi*, C. I., 376-377.
- Eşel, G. (2011). Demokrat Parti dönemi Türk-Amerikan ilişkilerinde basın sansürü ve Pulliam davası. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 29, 145-62.
- Köseihal, N. Ş. (2014) Edebiyat sosyolojisine giriş. *İstanbul University Journal of Sociology*, C. II, S 19-20, 1-37.
- Köksoy, M. (2020). Necîb Mahfûz'un 'Midak sokağı' (Zuḳâḳu'l-midaḳḳ) İle Halide Edip Adıvar'ın 'Âkile hanım sokağı' romanlarının tematik açıdan karşılaştırılması. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXI, S. 39, 1155-1213.
- Pospelov, G. (2019). Edebiyat bilimi, Evrensel Basım Yayın.
- Sapiro, G. (2019). Edebiyat sosyolojisi. Doğu Batı.
- Soykan, Ö. N. (2021). Edebiyat sosyolojisi. Bilge Kültür Sanat.
- Şahin, M. C. (2012). Demokrat Parti dönemi Türkiye'sinde din, siyaset ve eğitim ilişkileri", *Toplum Bilimleri*, C. VI, S. 12, 31-54.
- Tarhan, B. (2020). Üç devirde bir muhalif: Halide Edip Adıvar'ın perspektifinden Türkiye'de siyasi iktidar(lar) ve demokrasi sorunu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. LXXV, S. 2, 391-408.
- Wellek, R., Warren, A. (2011) Edebiyat teorisi. *Dergâh Yayınları*.
- Yazıcı, H. (2021). Edebiyat sosyolojisinin bölümleri ve konuları. *Folklor Akademi*, C. IV, S. 1, 40-55.

Sağlam Regresyon Analizi ile Türkiye’de İnovasyon ve Eğitim Harcaması İlişkisinin İncelenmesi

Hayriye Esra AKYÜZ¹,

Öz: Bir ülkede refah düzeyinin ve eğitime verilen önemin artması ülkenin inovasyon potansiyeli üzerinde doğrudan etkilidir. Bu çalışmada Türkiye’de 1980 - 2021 dönemindeki patent başvuruları (yerleşik ve yerleşik olmayan), gayri safi yurtiçi hasıla ve eğitim harcamaları arasındaki ilişkinin modellenmesi amaçlanmıştır. Verilerin analizinde R ve STATA istatistiksel yazılımları kullanılmıştır. Sonuçların yorumlanmasında kolaylık sağlaması açısından değişkenlerin logaritmik dönüşümleri dikkate alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre; modelde değişen varyans ve otokorelasyon problemi olduğu belirlenmiştir. Bu sebeple varsayımlardan sapmalara karşı sağlam regresyon analizi ile parametre tahminleri elde edilmiştir. Sonuçlar açık bir şekilde yerleşik patent başvuru sayısını etkileyen faktörlerin katsayılarının farklı kantiller arasında istatistiki olarak anlamlı bir şekilde değiştiğine işaret etmektedir. Türkiye’de yerleşik patent başvuruları üzerinde eğitim harcamalarının etkisi yüksek kantil düzeyinde ($\tau=0.95$) anlamlı iken, gayri safi yurtiçi hasıla tüm kantil düzeylerinde anlamlıdır ($p<0.05$). Yerleşik olmayan patent başvurularına ilişkin parametre tahminleri incelendiğinde ise; eğitim harcamalarının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ($p>0.05$) ve gayri safi yurtiçi hasılanın düşük ($\tau=0.10, 0.25$) ve orta ($\tau=0.50, 0.75$) kantil düzeylerinde anlamlı olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim harcaması, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), inovasyon, sağlam regresyon, patent başvuruları.

Examining the Relationship Between Innovation and Education Expenditure in Türkiye Using Robust Regression Analysis

Abstract: In a country, the increase in the level of prosperity and the importance given to education directly affects the innovation potential of the country. This study aims to model the relationship between patent applications (resident and non-resident), gross domestic product, and education expenditures in Turkey between 1980 and 2021. R and STATA statistical softwares was used for data analysis. In order to facilitate the interpretation of the results, the logarithmic transformations of the variables are taken into account. According to the results, it was determined that there were problems of heteroskedasticity and autocorrelation in the model. Therefore, parameter estimates were obtained using robust regression analysis to account for deviations from assumptions. The results clearly indicate that the coefficients of the factors affecting the number of resident patent applications vary statistically significantly across different quantiles. While the effect of education expenditures on resident patent applications in Turkey is significant at the high quantile level ($\tau=0.95$), gross domestic product is significant at all quantile levels ($p<0.05$). When examining the parameter estimates for non-resident patent applications, it was found that education expenditures are not statistically significant ($p>0.05$), and gross domestic product is significant at low ($\tau=0.10, 0.25$) and medium ($\tau=0.50, 0.75$) quantile levels.

Keywords: Education expenditure, gross domestic product (GDP), innovation, robust regression, patent applications.

Geliş Tarihi: 21 Mayıs 2024 Kabul Tarihi: 6 Haziran 2024 Makale Türü: Araştırma Makalesi

¹ Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis, Türkiye, e-posta: heakyuz@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1784-5910

Bu makale Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu tarafından 8-10 Mayıs 2024 tarihleri arasında "Cumhuriyetimizin 100. Yılında Sosyal Bilimlerin Dünü, Bugünü ve Yarını" temasıyla gerçekleştirilen II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (USBK'2024) kapsamında Kongre Özel Sayısında yayınlanmak üzere gönderilmiştir.

Giriş

Bir ülkenin ekonomik büyümesi, refah düzeyi ve eğitim kalitesi inovasyon ile doğrudan ilişkilidir. Eğitim harcamaları, bu inovasyon potansiyelini şekillendirmede rol oynarken, GSYİH Ar-Ge yatırımlarını artırmada ve yenilikçi faaliyetleri teşvik etmede etkili olacaktır. Dolayısıyla ülkelerin refah düzeyi hakkında konuşurken sadece GSYİH’nın ele alınması doğru olmayacaktır. Refah düzeyinin incelenmesinde bu faktörlerin her birinin ayrı ayrı incelenmesi ve birbirleri ile olan ilişkilerinin analiz edilmesi oldukça önemlidir. İnovasyon, bir çok süreçte ülkelerin vazgeçilmez bir aracı haline gelmiştir (Yılmaz ve İncekaş, 2018).

Karaöz ve Albeni (2004), patent başvuruları dışında, bilimsel yayın sayıları, Ar-Ge harcamaları, araştırmacı sayıları, ekonomideki yenilik miktarlarının da birer inovasyon göstergesi olduğunu ifade etmiştir.

Literatürde inovasyon ve ilişkili faktörlerin farklı istatistiksel yöntemler ile incelendiği ve özellikle bu değişkenler arasındaki karşılıklı nedensellik analizleri üzerine odaklanıldığı çalışmalar mevcuttur. Çütçü ve Bozan (2019), G7 ülkelerinde ekonomik büyüme, patent başvuru sayısı ve Ar-Ge harcamaları arasındaki ilişkiyi panel veri yöntemleri ile incelemiştir. İnovasyon ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki olduğunu ve Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında literatürün aksine negatif bir ilişki olduğunu elde etmişlerdir. Ayrıca, ekonomik büyümeden patent başvurularına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Buna karşılık, Özkurt (2024), GSYİH ile patent başvuruları arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemiştir. Nur ve Almammadov (2022), Ar-Ge harcamalarının GSYİH içerisindeki payı, patent başvuru sayıları, yüksek teknoloji ihracatının GSYH içerisindeki payı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Vektör Otoregresif (VAR) model ile incelemiş ve patent başvuru sayısı ile GSYİH arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu elde etmiştir. Öte yandan, farklı ülke gruplarında ekonomik büyüme üzerinde inovasyonun etkisinin incelendiği belirlenmiştir. Oğuztürk vd. (2017) Güney Kore’de bu ilişkiyi analiz ederken Avunduk ve İçen (2023), Avrupa Birliği ülkeleri üzerinde odaklanmışlardır. Özbay vd., (2021) Çin’de 1986-2018 dönemlerinde patent başvurularının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Eygü ve Coşku (2020), 1995-2018 dönemlerinde Türkiye’de beşeri sermaye, inovasyon, yerli patent tescil sayıları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi zaman serisi analiz yöntemleri ile ele almışlardır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini araştırarak, eşbütünleşme ilişkisinin varlığını incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre; beşeri sermayeden yerli patent tescil sayısına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi elde etmişlerdir. Kuyzu ve Tayar (2020), Türkiye’de inovasyonu etkileyen faktörlerin analizini tamamen değiştirilmiş en küçük kareler yöntemi (FMOLS) ile incelemiştir. Çalışmalarında yerli patent başvuru sayısını maksimize etmeyi amaçlamışlar ve bunun için en etkili yöntemin ArGe’ye yatırım yapmak olduğunu belirtmişlerdir. Özer ve Ünlü (2020), üst ve orta gelirli ülkeler üzerinde insani kalkınma endeksi, Ar-Ge harcamaları, yerleşik patent başvuruları, bilimsel araştırma ve teknik makale sayısı, bilgi ve iletişim teknolojileri hizmet ihracatı arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile incelemişler ve inovasyon ve ekonomik kalkınma arasında pozitif yönlü bir ilişki elde etmişlerdir. Zuhail (2020), 1996- 2016 dönemlerinde ulusal inovasyon kapasitesi bakımından gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeleri karşılaştırmıştır. Ulusal teknolojik yetenek ve altyapı unsurlarının gelişmekte olan ülkelerde ulusal inovasyon kapasitesini belirlemedeki etkisinin zayıf olduğunu ve bu ülkelerde, teknolojik yeteneklerin geliştirilmesinde yabancı teknolojilerin önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Şen ve Pehlivan (2021), BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, Türkiye) ülkelerinde dış ticaret üzerinde inovasyon göstergelerinin etkisini ekonometrik yöntemler ile analiz ederek inovasyonun dış ticaret üzerinde pozitif yönlü bir etkisi olduğunu elde etmişlerdir. Yaşar ve Sugözü (2021) Seçilmiş OECD ülkelerinde patent sayısı, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, Ar-Ge harcamaları, beşeri sermaye ve nüfus arasındaki ilişkiyi Dumitrescu & Hurlin (2012) panel nedensellik testi ile incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre inovasyonun doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının bir nedeni olduğunu fakat Ar-Ge harcamalarının nedeni olmadığını belirlemiştir. Aktaş (2022), G7 ülkelerinde (Amerika, Almanya, İngiltere, Japonya, Kanada, Fransa ve İtalya) 2012-2020 dönemlerinde inovasyon göstergeleri olarak farklı parametreleri incelemiştir. Bu analizlere göre, G7 ülkelerinde Ar-Ge harcamalarında ve bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımı endeksinde lider olmak, yüksek teknoloji ihracatını artırmaya yetmemektedir. Ancak, G7 ülkelerindeki eğitim endeksindeki artışın, yüksek teknoloji ihracatının artmasına olumlu yönde etki ettiği belirlenmiştir. Göçer (2013), teknolojik ilerleme

göstergesi olarak toplam patent sayılarını incelemişlerdir. Ve toplam patent sayısından eğitim harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu elde etmiştir. Eğitim harcamalarının negatif etkisinin olduğunu ancak bu etkinin ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığını belirlemiştir. Ballı ve Manga (2015), patent sayıları, kamu Ar-Ge harcamaları, eğitim harcamaları, araştırmacı sayısı ve özel sektör Ar-Ge harcaması arasındaki ilişkiyi panel eşbütünleşme analizi ile test etmişlerdir. Jang vd., (2016) eğitim harcamalarının ulusal inovasyon kapasitesini pozitif ve anlamlı olarak etkilediğini belirlemiştir.

Sonuç olarak, inovasyon göstergesi olarak özellikle Ar-Ge harcamaları ve toplam patent başvuru sayılarını ele alan çalışma sayısının fazla olduğu, buna karşılık Türkiye’de yerleşik ve yerleşik olmayan patent başvuru sayılarının ayrı ayrı incelendiği ve eğitim harcamalarının inovasyon üzerindeki etkisinde gözönünde bulundurularak modellendiği bir çalışmanın olmadığı belirlenmiştir. Bu çalışmada; Türkiye’de 1980-2021 dönemindeki patent başvuruları (yerleşik ve yerleşik olmayan), gayri safi yurtiçi hasıla ve eğitim harcamaları arasındaki ilişkinin kantil regresyon analizi ile modellenmesi amaçlanmıştır.

Veri Seti ve Metodoloji

Bu çalışmada Türkiye’de 1980-2021 dönemindeki patent başvuruları (yerleşik ve yerleşik olmayan), gayri safi yurtiçi hasıla ve eğitim harcamaları arasındaki ilişkinin modellenmesi amaçlanmıştır. Analizlerde kullanılan değişkenler Dünya Bankası’nın Dünya Kalkınmışlık Göstergeleri (World Development Indicator) veri tabanından elde edilmiştir. Verilerin analizinde R ve STATA yazılımları kullanılmış ve hata payı $\alpha=0.05$ olarak belirlenmiştir.

Patent başvuruları, Patent İşbirliği Anlaşması prosedürü aracılığıyla veya ulusal bir patent ofisine yapılan dünya çapındaki patent başvurularıdır. Yerleşik patent başvuruları, ilk adı geçen başvuru sahibi veya devralan kişinin ilgili Devlet veya bölgede ikamet ettiği başvurulardır. Yerleşik olmayan patent başvuruları, ilgili Devlet veya bölge dışındaki başvuru sahiplerinden yapılır (World Bank DataBank, 2024).

Tablo 1. Veri kaynağı

Değişken	Birim	Kaynak
Patent başvurusu	Sayı	Dünya Bankası-
GSYİH	Current US\$	Kalkınmışlık
Eğitim harcaması	Gayri safi milli gelirin yüzdesi	Göstergeleri (2024)

Çalışmada; GSYİH ve eğitim harcamalarının yerleşik patent başvuruları üzerindeki etkisinin incelendiği model “Model I”, yerleşik olmayan patent başvuruları üzerindeki etkisinin incelendiği model ise “Model II” olarak gösterilmiştir.

Patent başvuru sayılarının bağımlı değişken olduğu modeller aşağıdaki gibidir:

Model I:

$$(\text{yerleşik patent başvuru sayısı})_i = \beta_0 + \beta_1 (\text{GSYİH})_i + \beta_2 (\text{eğitim harcaması})_i + \varepsilon_i, i=1,2,\dots,n$$

Model II:

$$(\text{yerleşik olmayan patent başvuru sayısı})_i = \beta_0 + \beta_1 (\text{GSYİH})_i + \beta_2 (\text{eğitim harcaması})_i + \varepsilon_i, i=1,2,\dots,n$$

Burada n ; örnek hacmi ($n=42$), β_0 , β_1 ve β_2 modelin bilinmeyen parametreleri ve ε_i ise hata terimidir.

Korelasyon Analizi

-1 ile +1 arasında değerler alabilen korelasyon katsayısı (r) iki değişken arasındaki birlikteliğin ve yönün belirlenmesinde kullanılır. Bu analiz nedensellik ilişkisi belirtmemektedir. Değişkenlerin dağılımı ve veri türü bu analiz için önemlidir.

Kantil Regresyon Analizi

Regresyon analizi, ürün/hizmet iyileştirmelerinde, gelecekte oluşabilecek fırsatları veya riskleri tahmin etmede, iş süreçlerini optimize etmede ve yönetim kararlarını destekleyerek yanlış kararların alınmasını önlemede kullanılabilir (Taşkın, 2020). Öte yandan, karmaşık sistemlerin davranışını anlamaya ve tahmin etmeye veya deneysel, finansal ve biyolojik verileri analiz etmeye de yardımcı olabilir.

Doğrusal regresyon analizi bağımsız değişken(ler)in bağımlı değişken üzerindeki etkisini araştıran, değişkenler arasında nedensellik ilişkisi arayan bir analizdir. Bu analizde bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni açıklama yüzdesi (tanımlayıcılık katsayısı) ve değişkenler arasındaki fonksiyonel ilişki oldukça önemlidir.

Varsayımların değişmesine bağlı olarak kullanılacak olan alternatif regresyon yöntemleri de değişmektedir. Uygulamada en sık kullanılan regresyon yönteminin En Küçük Kareler (EKK) yöntemi olduğu bilinmektedir (Gazeloğlu 2012). Özellikle deneysel çalışmalarda EKK yöntemine ilişkin varsayımlar genellikle sağlanmamaktadır (Gazeloğlu ve Saraçlı, 2012).

Sağlam regresyon, EKK yöntemine dayalı regresyon analizi varsayımları sağlanmadığı durumlarda, daha güvenilir parametre tahminleri elde edebilmek için bu yöntemle alternatif olan bir analizdir. Bu yöntemlerden biri olan kantil regresyon analizi ortalama yerine medyan ve kantilleri (yüzdeler) kullanır. Kantil regresyon, verileri daha kapsamlı bir şekilde analiz edebilme imkânı sunar (Koenker and Machado, 1999; Chen, 2005). Kantil regresyon, bağımsız değişkenlerin bir fonksiyonu olarak belirli bir kantil değerindeki bağımlı değişkenin tahmin modellerini oluşturur. Kantil regresyon katsayıları, açıklayıcı değişkenlerdeki bir birimlik değişimin, bağımlı değişkenin belirli bir kantilinde ne tür bir etkiye sahip olduğunu gösterir.

Bulgular

Tablo 2’de logaritmik değişkenlere ilişkin bazı tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere ilişkin bazı tanımlayıcı istatistikler

Değişken	Ortalama	Standart sapma	Minumum	Maksium
Yerleşik patent	6.4908	1.58535	4.84	9.02
Yerleşik olmayan patent	6.2700	0.84819	5.08	8.06
GSYİH	8.3826	0.78635	7.13	9.44
Eğitim harcaması	0.9369	0.38205	0.03	1.42

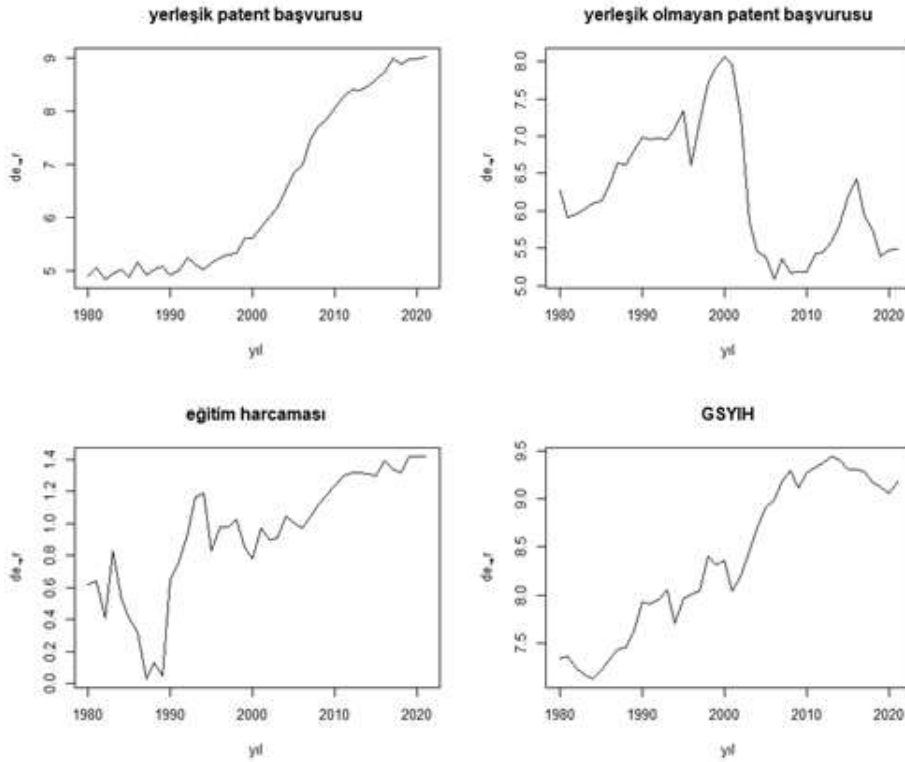
Tablo 2’de elde edilen değerlere göre; 1980-2021 dönemlerinde ortalama yerleşik patent başvurusu 6.4908 ± 1.5853 ; ortalama yerleşik olmayan patent başvurusu 6.2700 ± 0.8481 ; ortalama GSYİH 8.3826 ± 0.7863 US\$; ortalama eğitim harcaması ise 0.9369 ± 0.3820 olarak elde edilmiştir (Tablo 2). Değişkenlerin 1980-2021 dönemlerine ilişkin dağılımı Şekil 1’deki gibidir.

Tablo 3. Korelasyon analizi sonuçları

Değişken	Yerleşik patent	Yerleşik olmayan patent	GSYİH	Eğitim
Yerleşik patent	1	-0.616**	0.922**	0.789**
Yerleşik olmayan patent	-0.616**	1	-0.494**	0.342*
GSYİH	0.922**	-0.494**	1	0.829**
Eğitim	0.789**	0.342*	0.829**	1

* ve ** sırasıyla 0.05 ve 0.01 önem seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3’de çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesi amacı ile korelasyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre; yerleşik patent başvuru sayısı ile GSYİH ve eğitim harcaması arasında pozitif yönlü kuvvetli bir korelasyon; yerleşik olmayan patent başvuru sayısı ile GSYİH arasında orta düzeyde negatif, yerleşik olmayan patent başvuru sayısı ile eğitim harcaması arasında pozitif yönde kuvvetli bir korelasyon olduğu belirlenmiştir.

Şekil 1. Değişkenlerin zamana göre dağılımı

Tablo 4. Çoklu regresyon analizi sonuçları

	Tahmin	Standart hata	t-test istatistiği	p-değeri	Tolerans	VIF
Model I: bağımlı değişken; yerleşik patent başvurusu						
Sabit	-8.318	1.526	-5.451	0.000		
GSYİH	1.731	0.222	7.807	0.000	0.313	3.196
Eğitim harcaması	0.319	0.456	0.699	0.489	0.313	3.196
R ² = 0.852, düzeltilmiş R ² = 0.845, F-test istatistiği=112.644, p-değeri <0.001, RMSE= 0.6024, OMH=0.5184, D-W test istatistiği=0.221 (0.000), Breusch-Pagan test istatistiği = 9.7308 (0.007)						
Y: bağımlı değişken; yerleşik olmayan patent başvurusu						
Sabit	11.903	1.830	6.504	0.000		
GSYİH	-0.725	0.266	-2.728	0.009	0.313	3.196
Eğitim harcaması	0.478	0.547	0.874	0.388	0.313	3.196

R²= 0.259, düzeltilmiş R² = 0.221, D-W test istatistiği=0.267,
 F-test istatistiği=6.80, *p*-değeri = 0.003, RMSE= 0.7223, OMH=0.5926,
 D-W test istatistiği=0.3645 (0.001), Breusch-Pagan test istatistiği = 1.7993 (0.4067)

Tablo 4 incelendiğinde; hem yerleşik patent başvurularının hem de yerleşik olmayan patent başvurularını tahmini için elde edilen modelin sabit katsayısı ve GSYİH’nın etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır ($p < 0.05$). Öte yandan eğitim harcamalarının patent başvuruları üzerindeki etkisi anlamlı bulunamamıştır ($p > 0.05$). Model I’de GSYİH ve eğitim harcaması patent başvurusunu % 84.5 oranında açıklarken, Model II’de % 22.1 oranında açıklamaktadır. Her iki modele ilişkin F-test istatistiğine dayalı olasılık değerleri anlamlı bulunmuştur ($p < 0.05$).

Sıfır hipotezi değişen varyans probleminin olmadığını ifade eden Breusch-Pagan (B-P) testi değişen varyans sorununun imcelenmesinde kullanılmaktadır. Yerleşik patent başvurularının tahmin edildiği regresyon modelinde test istatistiği değerinin 9.7308 olduğu ve bu test istatistiğine karşılık gelen *p*-değerinin 0.007 olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç regresyon modelinde değişen varyans problemi olduğunu göstermektedir ($p < 0.05$). Durbin Watson testi ise veride otokorelasyon olup olmadığını gösterir. Genellikle 1.5 - 2.5 civarında bir D-W test istatistiği değeri için otokorelasyon olmadığı ifade edilir (Ünver ve diğ., 2011). Gözlem sayısı $n=42$ ve bağımsız değişken sayısı $k=2$ için Durbin Watson kritik değerleri $d_L = 1.39$ ve $d_U = 1.60$ olarak bilinir. Tabloda Durbin Watson test istatistiği değeri incelendiğinde; bu değer (1.1991), 0 ile d_L arasında olduğundan veride pozitif otokorelasyon olduğu belirlenmiştir (Tablo 4).

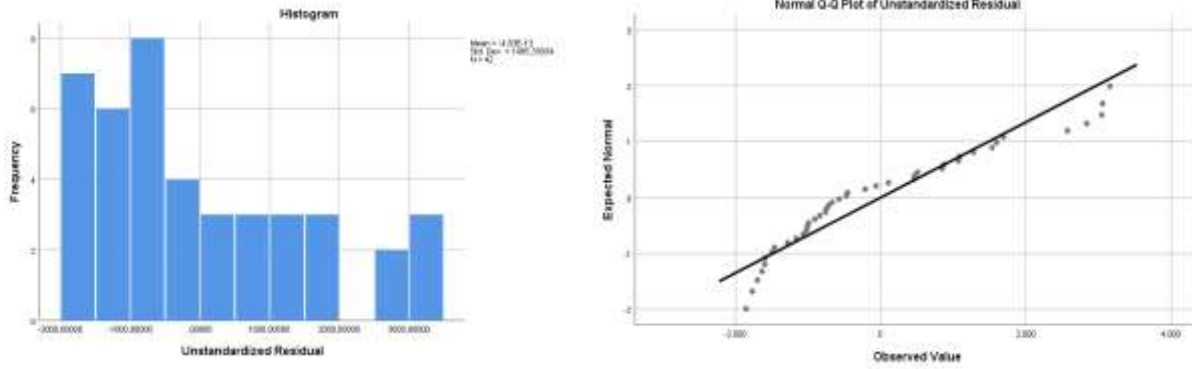
Yerleşik olmayan patent başvurularının tahmini için elde edilen regresyon modelinde, Breusch-Pagan (B-P) test istatistiği değeri 1.7993 ve bu teste ilişkin olasılık değeri 0.4067 olarak belirlenmiştir. Bu sonuca göre; regresyon modelinde değişen varyans problemi olmadığı elde edilmiştir ($p < 0.05$). D-W test istatistiği değeri incelendiğinde; bu değer (0.3645), 0 ile d_L arasında olduğundan veride pozitif otokorelasyon olduğu belirlenmiştir (Tablo 4).

Tolerans ve varyans şişirme faktörü (VIF) değerleri incelendiğinde, çoklu bağlantı probleminin mevcut olmadığı elde edilmiştir (Tablo 4).

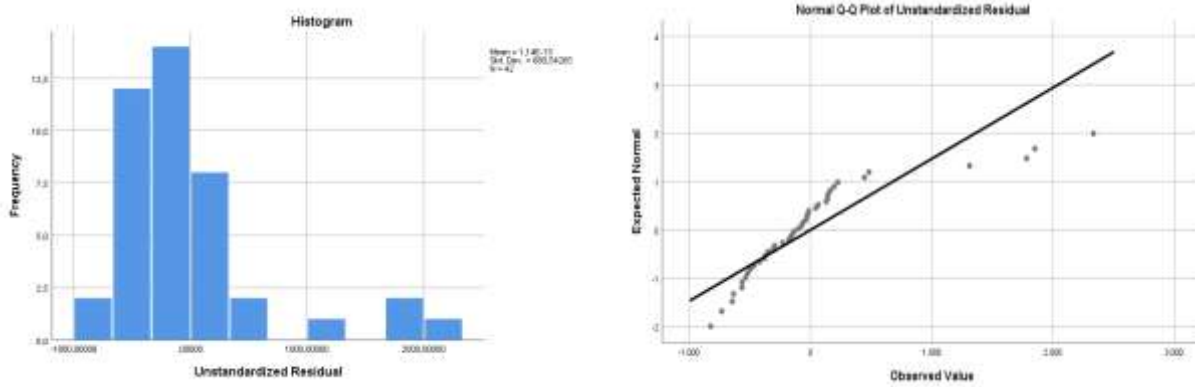
Tablo 5. Artıklara ilişkin normallik testi sonuçları

Değişken	Kolmogorov-Smirnov		Shapiro-Wilk	
	Test istatistiği	<i>p</i> -değeri	Test istatistiği	<i>p</i> -değeri
Model I	0.169	0.004	0.903	0.002
Model II	0.227	0.000	0.782	0.000

Tablo 5’de Model I ve Model II için elde edilen hatalara ilişkin normallik varsayımı Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre; hata teriminin normal dağılmadığı belirlenmiştir ($p < 0.05$). Bu sonuçlar, Şekil 2 ve Şekil 3’de görsel olarak sunulmuştur.

Şekil 2. Yerleşik patent başvurularına ilişkin artıkların dağılımı

Şekil 3. Yerleşik olmayan patent başvurularına ilişkin artıkların dağılımı

Tablo 6. Yerleşik patent başvurularının tahmininde (Model I) kantil regresyon analizi sonuçları

Değişken	Kantiller									
	$\tau=0.10$		$\tau=0.25$		$\tau=0.50$		$\tau=0.75$		$\tau=0.95$	
	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p-değeri]	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p-değeri]	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p-değeri]	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p-değeri]	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p-değeri]
Sabit	-10.5243 (2.5027)	-4.2051 (0.000)	-10.1501 (1.7930)	-5.6608 (0.000)	-9.0151 (2.6026)	-3.4638 (0.001)	-6.6964 (2.2292)	-3.0038 (0.004)	-4.7584 (0.2975)	-15.9917 (0.000)
GSYİH	1.9544 (0.4411)	4.4304 (0.000)	1.8870 (0.2665)	7.0798 (0.000)	1.8539 (0.3730)	4.9702 (0.000)	1.5603 (0.3202)	4.8716 (0.000)	1.2968 (0.0396)	32.7387 (0.000)
Eğitim	-0.0677 (1.4456)	-0.0468 (0.9628)	0.2940 (0.6487)	0.4531 (0.6529)	-0.0730 (0.7422)	-0.0984 (0.9221)	0.5843 (0.5991)	0.9885 (0.3289)	1.3297 (0.0303)	43.8260 (0.000)
Pseudo R ²	0.2338		0.2926		0.4409		0.5230		0.6011	
RMSE	0.9261		0.8218		0.6103		0.7492		1.0768	
OMH	0.7281		0.6285		0.5055		0.6082		0.8724	

Tablo 6'da kantil regresyon analizi sonuçlarına göre; Türkiye'de yerleşik patent başvuruları üzerinde eğitim harcamalarının etkisi sadece yüksek kantil düzeyinde ($\tau=0.95$) anlamlı iken, gayri safi yurtiçi hasıla tüm kantil düzeylerinde anlamlıdır ($p<0.05$).

Kantil modellerinin karşılaştırılmasında kullanılan hata kareler ortalamasının karekökü (RMSE: Root Mean Squared Error) ve ortalama mutlak hata (MAE: Mean Absolute Error) değerleri incelendiğinde; en

küçük kareler yöntemine dayalı elde edilen RMSE= 0.6024 ve OMH=0.5184 değerlerine en yakın ilk iki değerle sırasıyla $\tau=0.50$ ve $\tau=0.75$ kantil düzeylerinde elde edildiği belirlenmiştir (Tablo 6).

Tablo 7’de Model II için elde edilen parametre tahmin değerleri incelenmiştir. Yerleşik olmayan patent başvurularına ilişkin parametre tahminleri incelendiğinde; eğitim harcamalarının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ($p>0.05$) ve gayri safi yurtiçi hasılanın düşük ($\tau=0.10, 0.25$) ve orta ($\tau=0.50, 0.75$) kantil düzeylerinde anlamlı olduğu belirlenmiştir ($p<0.05$). Öte yandan EKK yöntemine dayalı elde edilen RMSE= 0.7223 ve OMH=0.5926 model karşılaştırma kriterlerine en yakın değerler yine $\tau=0.50$ ve $\tau=0.75$ kantil düzeylerinde elde edilmiştir (Tablo 7).

Tablo 7. Yerleşik olmayan patent başvurularının tahmininde (Model II) kantil regresyon analizi sonuçları

Değişken	Kantiller									
	$\tau=0.10$		$\tau=0.25$		$\tau=0.50$		$\tau=0.75$		$\tau=0.95$	
	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p- değeri]	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p- değeri]	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p- değeri]	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p- değeri]	Tahmin (standart hata)	t-değeri [p- değeri]
Sabit	9.0245 (0.3950)	22.8453 (0.000)	9.3374 (1.4397)	6.4857 (0.000)	14.3531 (2.9131)	4.9270 (0.000)	16.2525 (3.3779)	4.8113 (0.000)	14.9067 (2.3784)	6.2673 (0.000)
GSYİH	-0.4319 (0.0601)	-7.1823 (0.000)	-0.4729 (0.1976)	-2.3927 (0.021)	-1.0488 (0.4150)	-2.5269 (0.015)	-1.2500 (0.5162)	-2.4214 (0.020)	-0.6653 (0.3490)	-1.9062 (0.0640)
Eğitim	0.1287 (0.1822)	0.7065 (0.4840)	0.2537 (0.3266)	0.7769 (0.4419)	0.7001 (0.8204)	0.8534 (0.3986)	1.0000 (1.3772)	0.7260 (0.472)	1.6468 (1.7512)	0.9403 (0.3528)
Pseudo R ²	0.1366		0.1284		0.1594		0.2024		0.2565	
RMSE	1.0470		0.9866		0.7486		0.8887		1.8437	
OMH	0.7579		0.7003		0.5725		0.7114		1.5210	

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada Türkiye’de inovasyonun göstergesi olarak patent başvurusu sayıları ele alınmıştır. GSYİH ve eğitim harcamalarının patent başvuruları üzerindeki etkisinin incelenmesinde ilk olarak doğrusal regresyon analizine ilişkin varsayımlar incelenmiştir. Bu varsayımların sağlanmadığı belirlendiği için parametre tahminleri bu varsayımlara karşı sağlam olan kantil regresyon analizi ile elde edilmiştir.

Yerleşik patent başvuru sayısının ele alındığı Model I’de edilen sonuçlara göre; modelde değişen varyans ve otokorelasyon problemi olduğu belirlenirken; yerleşik olmayan patent başvuru sayısının ele alındığı Model II’de değişen varyans probleminin olmadığı fakat pozitif otokorelasyon olduğu belirlenmiştir. Öte yandan doğrusal regresyon analizine dayalı elde edilen artıkların normal dağılıma sahip olmadığı elde edilmiştir. Regresyon analizi için gerekli olan bu varsayımların sağlanmaması sebebi ile kantil regresyon analizine dayalı parametre tahminleri incelenmiştir. Sonuçlar açık bir şekilde yerleşik ve yerleşik olmayan patent başvuru sayısını etkileyen faktörlerin katsayılarının farklı kantiller arasında istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde değiştiğine işaret etmektedir. Türkiye’de yerleşik patent başvuruları üzerinde eğitim harcamalarının etkisi yüksek kantil düzeyinde ($\tau=0.95$) anlamlı iken, GSYİH tüm kantil düzeylerinde anlamlıdır ($p<0.05$). GSYİH ve eğitime ayrılan bütçenin artırıldığı durumlarda patent sayılarında artış olacağı elde edilmiştir. Bu sonuç, literatürdeki bazı çalışmalar ile benzerlik göstermektedir (Ballı, 2017; Kesbiç ve Şimşek, 2020; Elverdi ve Atik, 2021).

Yerleşik olmayan patent başvurularına ilişkin parametre tahminleri incelendiğinde ise; eğitim harcamalarının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ($p>0.05$) ve GSYİH düşük ($\tau=0.10, 0.25$) ve orta ($\tau=0.50, 0.75$) kantil düzeylerinde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Çalışmada dikkat çeken bir sonuç; GSYİH’nın yerleşik

patent başvurularını pozitif yönde, fakat yerleşik olmayan patent başvurularını ise negatif yönde etkilediğidir. İktisat literatüründe, inovasyon ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki tespit eden çalışmalar çoğunluktadır (Özkurt, 2024). Fakat literatürde negatif yönde bir ilişkinin varlığı ya da ilişkinin olmadığını belirten çalışmalar da mevcuttur (Slywester, 2001; Samimi ve Alerasoul, 2009; Shukla, 2017)

Sonuç olarak; eğitim harcamaları ve GSYİH düzeyinin, bir ülkenin inovasyon potansiyeli üzerinde ve bu potansiyeli sürdürülemede dikkate alınması gereken faktörler olduğu belirlenmiştir. Doğrusal regresyon analizi varsayımlarının sağlanmadığı durumlarda, araştırmacıların farklı ülke gruplarında inovasyon ve inavosyunu etkileyen faktörler arasındaki ilişkinin modellenmesinde bu sonuçların yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aktaş, N. (2022). G7 Ülkelerinin İnovasyon Göstergelerinin Değerlendirilmesi. *European Journal of Managerial Research (EUJMR)*, 6(10), 87-104.
- Avunduk, Z. B., ve İcen, H. (2023). Eko-İnovasyon Performansının Ekonomik Büyüme Etkisi: Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi. *Verimlilik Dergisi*, 57(4), 657-670.
- Ballı, E. (2017). Teknoloji, İnovasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Üst ve Üst Orta Gelir Gruplarındaki Ülkeler Üzerine Bir İnceleme. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 9(2), 15-28.
- Ballı, E. ve Manga, M. (2015). Ulusal İnovasyon Kapasitesi Üzerine Bir Deneme: OECD Ülkeleri Örneği. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 7(2), 58-74.
- Chen, C. (2005). An Introduction to Quantile Regression and the QUANTREG Procedure. Proceedings of the Thirtieth Annual SAS Users Group International Conference, Cary, NC: SAS Institute Inc.
- Çütçü, İ., ve Bozan, T. (2019). İnovasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: G7 Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 3(2), 289-310.
- Elverdi, S. ve Atik, H. (2021). İnovasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizi: bir yapısal eşitlik modellemesi. *Pearson Journal Of Social Sciences & Humanities*, 6(10), 183-205. doi: 10.46872/pj.206.
- Eygü, H., ve Coşkun, H. (2020). Türkiye’de Beşeri Sermaye, İnovasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Analizi 1995-2018. *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (23), 503-522.
- Gazeloğlu, C. (2012). *Doğrusal Tip II Regresyon Tekniklerinin Monte-Carlo Benzetim Çalışması ile Karşılaştırılması: Sağlık, Bulanık ve Sağlık Bulanık Teknikler*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.
- Gazeloğlu, C., ve Saraçlı, S. (2012). Bulanık ve Sağlık Bulanık Açığortay Regresyon Tekniklerinin Performansları Üzerine Bir Benzetim Çalışması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 12(1), 1-13.
- Göçer, İ. (2013). Teknolojik İlerlemenin Belirleyicileri: NIC Ülkeleri İçin Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizleri. *Maliye Finans Yazıları*, 27(100), 113-138.
- Jang, Y., Ko, Y., and Kim, S. (2016). Cultural Correlates Of National Innovative Capacity: A Cross-National Analysis Of National Culture And Innovation Rates. *Journal of Open Innovation: Technology, Market and Complexity*, 2(23), 1-16.
- Karaöz, M., ve Albeni, M. (2004). Türkiye’de Teknoloji Çabalarına İlişkin Bir Değerlendirme: Türkiye’de Patent Aktivitesi. III. Bilgi Teknolojileri Kongresi, Bilgitek, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Kesbiç, C.Y ve Şimşek, D. (2020). OECD Ülkelerinde İnovasyonun Ekonomik Büyüme Üzerinde Etkisi: Schumpeter Haklı mı? *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(38), 273-296.
- Koenker, R. and Machado, J. A. F. (1999). Goodness of Fit and Related Inference Processes for Quantile Regression. *Journal of the American Statistical Association*, 94(448), 1296-1310.
- Kuyzu, M., ve Tayar, T. (2019). İnovasyon Etkenlerinin Araştırılması ve Optimal İnovasyon Portföy Yapılanması. *Uluslararası Ekonomi Ve Yenilik Dergisi*, 6(1), 83-102.
- Montgomery, D. C., Peck, E. A., ve Vining, G. G. (2013). *Doğrusal Regresyon Analizine Giriş*. Ankara Nobel Akademik Yayıncılık.
- Nur, Ö. Ü. H. B., ve Almammadov, K. (2022). *İnovasyon, Yüksek Teknoloji İhracatı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*. İksad Yayınevi, Ankara, Türkiye
- Oğuzturk, B., Özbay, F., ve Pehlivan, C. (2017). Güney Kore’nin Büyüme Sürecinde İnovasyonun Rolü: Ekonometrik Bir Analiz 1984-2015. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(4),

1203-1222.

Özbay, F., Arıcan, M., ve Oguzturk, B. S. (2021). Çin Rüyasının Gerçekleşmesinde İnovasyonun Önemi: Büyüme ve İnovasyon İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 413-437.

Özer, B., ve Ünlü, F. (2020). İnovasyon ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Üst-Orta Gelirli Ülkeler Üzerine Panel Veri Analizi. *Journal of Management and Economics Research*, 18(4), 91-111.

Özkurt, İ. C. (2024). Türkiye’de İnovasyon Faaliyetleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1), 164-176.

Samimi, A. J. ve Alerasoul, S. M. (2009). R&D and Economic Growth: New Evidence From Some Developing Countries. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 3(4), 3464-3469.

Shukla, S. (2017). Innovation and Economic Growth: A Case of India. *Humanities & Social Science Reviews*, 5(2), 64-70.

Slywester, K. (2001). R&D and Economic Growth. Knowledge. *Technology & Policy*, 13(4), 71-84.

Şen, A., ve Pehlivan, C. (2021). İnovasyon Göstergelerinin Dış Ticaret Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi: Brics-T Ülkeleri İçin Bir Araştırma. *Journal Of Management & Economics Research*, 19(4), 399-420.

Taşkın, E. (2020). *Nicel Birikimin Nitel Değişime Etkisi: Kütüphane Yönetiminde Veri Madenciliği Uygulaması*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

World Bank DataBank (2024). <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD/1ff4a498/> Popular-Indicators, Erişim tarihi: 28.03.2024.

Yaşar, S., ve Sugözü, İ. H. (2021). *İnovasyon ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları İlişkisi: Oecd Ülkeleri Üzerine Panel Nedensellik Analizi*. Değişimden Dönüşüme Sosyal Bilimlerde Yeni Normlar, Gazi Kitabevi, 85-101.

Yılmaz, Z., ve İncekaş, E. (2018). Türkiye’de İnovasyon ve Bölgesel Kalkınma. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 154-169.

Zuhal, M. (2020). Gelişmekte olan ülkelerde ulusal inovasyon kapasitesinin belirleyicileri: panel veri analizi yöntemi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Ek), 194-217.